

Laat- en postmiddeleeuws leer uit het verlaten vissersdorp *Walraversijde* (stad Oostende, prov. West-Vlaanderen)

Liesbet Schietecatte¹

1 Inleiding

1.1 HISTORISCH KADER

Het historisch onderzoek naar het dorp *Walraversijde* geeft een beeld van zowel het dorp als zijn omgeving². De eerste vermelding dateert uit 1290, maar het duurt tot 1357 vooraleer *Wulravens Hide* opnieuw vermeld wordt. Deze *hide* of aanlegplaats lag op het kusteiland *Testerep*, een strook land van het vasteland afgescheiden door het *Groot Geleed*, een brede gracht die het overblijfsel was van een getijdengeul. Het eerste dorp lag op grafelijke gronden ten westen van het domein van de St. Pietersabdij van Gent, wat er zou kunnen op wijzen dat het mede ontstaan is onder impuls van Gravin Margareta van Constantinopel. *Walraversijde* werd één van de vijf grootste vissersplaatsen aan de Vlaamse kust.

Het dorp, en ook het St. Pietersdomein, kenden een zware crisis tijdens de Gentse Opstand (1379-1385). De huizen werden verlaten en de duinen niet meer onderhouden, wat resulteerde in grote duinenverstuiwingen en een grotere kwetsbaarheid voor stormen. De zware storm van 1393 zorgde dan ook voor aanzienlijke schade en de duinen 'wandelden' zelfs over het hele dorp³. Ze vormden een nieuwe duinengordel en de bewoners waren genoodzaakt het dorp achter deze duinen te herbouwen. In 1399 werd deze duinengordel verstevigd door de aanleg van de *Gravejansdijk*. Resten van het eerste dorp, dat nu op het strand ligt, bleven zichtbaar tot 1978.

Een tweede grote crisis was de oorlog tussen Maximiliaan van Oostenrijk en de coalitie tussen Brugge en Gent (tussen 1483 en 1493). De gevolgen waren echter niet van dezelfde omvang als een eeuw ervoor. Ondanks dit toont

een ommeloper toch dat bijna het hele noord-oostelijke gebied van het dorp verlaten raakte. Het archeologisch onderzoek in deze zone toont eveneens dat de huizen waarschijnlijk al verlaten waren vóór het einde van de 15de eeuw⁴.

In de 16de eeuw verhinderden troebelen op zee het herstel van het dorp, maar ook de Tachtigjarige Oorlog, die startte in 1567, zorgde voor de verdere neergang. Tussen 1571 en 1581 was het dorp quasi onbewoond en in 1581 kwam het gebied onder water te staan omdat in Oostende de dijken waren doorgestoken om de stad te verdedigen. Tijdens het Beleg van Oostende (1601-1604) diende het dorp als kampplaats voor generaal Spinola en zijn cavalerie. Raversijde kon zich hier niet van herstellen: de visserijactiviteiten waren overgenomen door andere havens en het bestuur van Middelkerke werkte de heropbouw van de kapel in Raversijde tegen. Wat er nog stond aan gebouwen werd ruïne: de kapel viel in tijdens een storm in 1735 en de overblijvende toren werd in 1860 afgebroken.

Al op het einde van de 19de eeuw kwam het dorp in de belangstelling van lokale historici. Dit gaf in de 20ste eeuw aanleiding tot archeologisch onderzoek op het strand, o.m. door Etienne Cools en Agnes Mortier, en sinds 1992 in de woonzone achter de duinen.

1.2 HET ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK

Sinds 1992 wordt door het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (IAP), in samenwerking met de Provincie West-Vlaanderen en de VDAB, op een sterk interdisciplinaire manier onderzoek verricht naar het deel van het verlaten vissersdorp *Walraversijde*, dat bewaard is op

¹ Met dank aan Marnix Pieters voor het nalezen van het manuscript en het formuleren van een aantal suggesties.

² Tys 1996.

³ Tys 1997, 160.

⁴ Pieters 1994, 295.

het Provinciaal Domein Raversijde en bedreigd werd door allerhande infrastructuurwerken.

De site ligt in het poldergebied net achter de duinen. Er werden huisplattengronden geregistreerd, vooral onder de vorm van uitbraaksporen, tonputten, beerputten, kuilen, grachten en mobiele *archaeologica*⁵. De basisvorm van de huizen is een eenvoudige rechthoek van 12 bij 6 m. De vondst van een muuranker en de indrukken van 23 baksteenlagen in een omver gevallen pleisterlaag laten vermoeden dat een aantal huizen volledig in baksteen opgetrokken was. Waarschijnlijk zullen er ook geweest zijn met een houten bovenbouw. Binnenin waren de muren wit gepleisterd en in één geval rood beschilderd. Het dak was vermoedelijk gedekt met galigaan. De huizen staan relatief dicht bij elkaar gegroepeerd op wooneilanden die van elkaar gescheiden zijn door grachten: deze gaan vermoedelijk terug op de periode dat de grond voor landbouw in gebruik was. Voor de drinkwatervoorziening werden vooral tonputten gebruikt en in mindere mate bakstenen putten die waarschijnlijk de tonputten opvolgden. Er zijn in totaal reeds 49 tonputten bestudeerd⁶. Het dendrochronologisch onderzoek heeft aangetoond dat, op één uitzondering na, eik gebruikt is uit de omgeving van Gdansk (Polen). De kapdata zijn te situeren tussen de late 14de eeuw en het laatste kwart van de 15de eeuw. Net zoals er stenen waterputten zijn, zijn er ook stenen latrines. De inhoud daarvan is uiterst geschikt voor onderzoek naar plantenresten en dierlijke resten⁷.

De mobiele *archaeologica* zijn zeer divers van aard. Keramiek maakt het grootste deel uit van de vondsten, voornamelijk regionaal geproduceerde rode en grijze waar. Het gaat om kruiken, voorraadpotten, kookpotten, kommen, borden, braadpannen, vetvangers, maar ook waterfluitjes, vuurklokken en olielampjes. Importkeramiek komt uit het Rijnland en het mediterrane gebied. Verder zijn veel voorwerpen in verband te brengen met de visserij (boetnaalden, vishaken, vlotter en netverzwaringen) en met de handel met Engeland (natuursteen en steenkool). Ook de huisnijverheid is vertegenwoordigd met spinsteentjes en spinpotjes. Er zijn eveneens kledingonderdelen (stukjes textiel, gespen, hangers, kammen in hout en ivoor), speelgoed (dobbelstenen, bikkels, kolfsloffen, snorreboten) en religieuze voorwerpen (pelgrimsinsignes, pijparden beeldjes). Door de goede bewaringsomstandigheden bleef ook organisch materiaal bewaard, zoals bezems, houten voorwerpen (b.v. een meestok), leer en beendermateriaal. Volgens de eerste archeozoölogische analyses werd het menu van schaap, rund en varken aangevuld met kip, eend en soms konijn. Natuurlijk werd er ook veel vis gegeten en schaaldieren.

Verschillende van deze vondstencategorieën zijn al apart onderzocht, zoals de natuurstenen⁸, de tonputten, de inhoud van een beerput en

van een kuil⁹. In deze bijdrage worden de resultaten van het onderzoek van de lederresten gepresenteerd¹⁰.

1.3 HET LEER

Er zijn tijdens de campagnes van 1992 tot en met 1999 uit 142 contexten, meestal kuilen, tonputten of lagen, ruim 1000 stukken/stukjes leer gerecupereerd. 26 contexten leveren slechts enkele niet-identificeerbare fragmentjes op die niet opgenomen zijn in de bijlagen. Het leer bestaat voor het overgrote deel uit schoenen en vooral onderdelen daarvan: schoenen verslijten snel en zijn bijna niet te recyclen. Bovendien zijn ze gemaakt van plantaardig gelooide leer dat veel langer bewaard blijft dan gewone vellen of dierlijk gelooide leer¹¹. Maar het belangrijkste voor de bewaring is een van lucht afgesloten context: in de praktijk betekent dit onder de permanente grondwatertafel. Daarnaast speelt ook de kleiige ondergrond een rol¹². Aan beide voorwaarden wordt in Raversijde zeker voldaan, vandaar het grote aantal leervondsten.

Eerst wordt de typologie van de zolen voorgesteld, gebaseerd op de vorm van de teen van de zool (2.1.1). De schoenfragmenten waar nog iets van de sluiting zichtbaar is, kunnen op basis daarvan in de typologie ondergebracht worden (2.1.2). Er wordt een onderscheid gemaakt tussen middeleeuwse (15de eeuw) en postmiddeleeuwse (16de-17de eeuw) modellen enerzijds, en trippen, platijnen en stillegangen anderzijds. Bij het bovenleer horen nog bijkomende stukjes die het beschermen tegen uitrekken of wrijving (2.1.3). Naast schoenen zijn ook riemen, scheden en andere gebruiksvoorwerpen vertegenwoordigd (2.1.4).

Van de relevante stukken wordt een tekening gegeven, terwijl de beschrijving van de stukken volgt in de catalogus *in fine*. Aangezien in dit artikel enkel het leer behandeld wordt, zijn de houten en kurken zolen van trippen, platijnen en stillegangen niet in de catalogus opgenomen. Er zijn hierop als illustratie van de betrokken schoentypes (hout- en ledertrappen), 2 uitzonderingen gemaakt (790-20 en 2056-74).

In een tweede deel is er een technische en typologische vergelijking gemaakt met materiaal uit 16 vindplaatsen in de buurlanden (3). Dit vergelijkingsmateriaal vormt eveneens een basis voor de datering (4). Tenslotte is er aandacht voor informatie over de sociale context en de demografie van de inwoners van het dorp, waarbij ook de specifieke vraag naar laarzen, vissersschoenen of zomer-/winterschoenen aan bod komt, evenals slijtage en welstand (5).

Dit onderzoek zal toelaten een paar besluiten te formuleren met betrekking tot materiaal dat midden in het dagelijkse leven van de middeleeuwen stond, maar waar tot nu toe weinig aandacht aan besteed is.

⁵ Voor meer informatie omtrent de opgravingsgegevens wordt verwezen naar de interim-rapporten (Pieters 1992; Pieters 1993; Pieters 1994), enkele studies van deelaspecten (Pieters *et al.* 1994; De Paepe & Pieters 1994; Houbrechts & Pieters 1995/1996; Pieters *et al.* 1995/1996), een vulgariserende gids (Kightly *et al.* 2000) en naar Pieters 1997.

⁶ Houbrechts & Pieters 1995/1996.

⁷ Pieters *et al.* 1995/1996.

⁸ De Paepe & Pieters 1994.

⁹ Pieters *et al.* 1994.

¹⁰ De basis van deze bijdrage is de onuitgegeven thesis Schietecatte 1998, uitgebreid met het onderzoek van de lederresten van de opgravingscampagnes van 1998 en 1999.

¹¹ Goubitz 1986, 1.

¹² Goubitz 1983a, 274.

2 Typologisch overzicht van de vondsten

2.1 DE SCHOENEN

2.1.1 De zolen

Van de verschillende onderdelen van een zool (fig. 1) is enkel de teen bepalend voor het type. 5 types zijn te herkennen (fig. 2):

type 1: met ronde, symmetrische teen (fig. 12: 1-12);

type 2: met ovale teen (fig. 12: 13-15, fig. 13: 16-25, fig. 14: 26-36, fig. 15: 37-48, fig. 16: 49-62 en fig. 17: 63-69);

type 3: met gepunte teen (fig. 17: 70-75, fig. 18: 76-90 en fig. 19: 91-99);

type 4: met spitse teen (fig. 19: 100-104 en fig. 20: 105-111) en

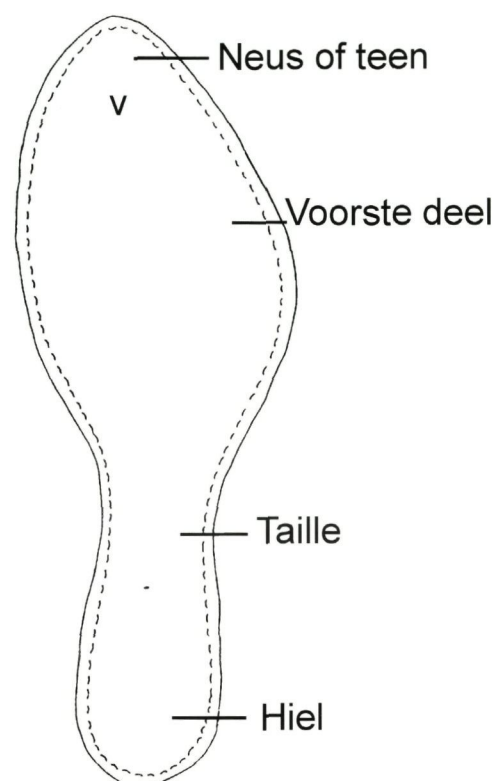
type 5: met uitgelengde teen (fig. 20: 112-118). Kinderzolen zijn niet in deze typologie ingepast omdat een kinderschoen volledig gericht was op ondersteuning van de voetjes en niet op de mode (fig. 20: 119-121 en fig. 21: 122-126).

Verder kan ook onderscheid gemaakt worden tussen:

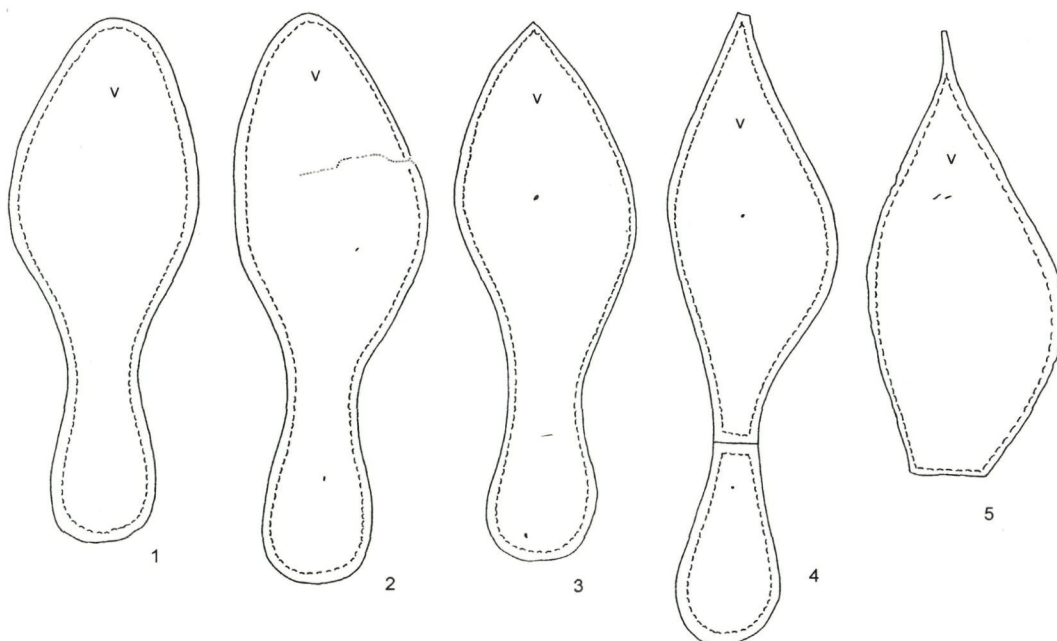
(1) enkelvoudige zolen, uit 1 laag leer, die soms uit 2 of meer stukken bestaat om het leer op een spaarzame manier te gebruiken (samen-gestelde zolen: fig. 21: 127-140 en fig. 22: 141-145);

(2) meervoudige zolen die uit meer dan één laag leer bestaan (fig. 22: 146-149);

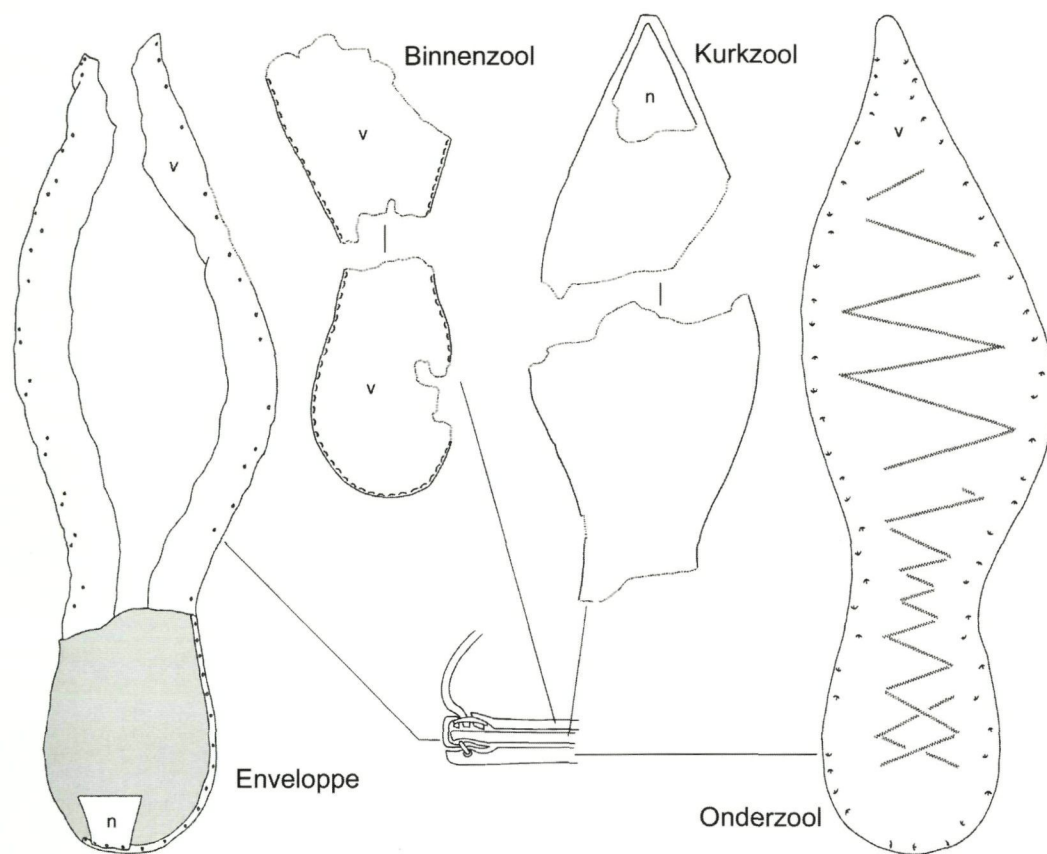
(3) met leer overtrokken zolen voor stillegangen. Tweemaal is een dergelijke zool bijna volledig teruggevonden met onderzool, kurkzool, binnen-zool, enveloppe en verstevigingstukje van de

1 De verschillende onderdelen van een zool.
The different parts of a sole.

2 De zooltypes.
The soletypes.

3 De verschillende onderdelen van de zool van een stillegang. The different parts of the sole of a leather patten.

binnenzool (fig. 3, fig. 22: 150-151 en fig. 23: 152-165).

De versleten zolen werden zelden hersteld: slechts in 0.4 % van de gevallen is er een herstelstuk ondergenaaid (fig. 24: 166-179 en fig. 25: 180-183). Geen enkele keer is vastgesteld dat dat stuk aan het bovenleer is vastgenaaid. Wel zijn er tussenranden gevonden met 2 rijen naaigaatjes, d.w.z. dat het herstelstuk aan die bredere tussenrand genaaid was. Bij 4 zolen zijn er aanwijzingen dat het herstelstuk vervangen is, terwijl in 3 van de 4 gevallen de zool zelf nog volledig gaaf is. Dit wijst er op dat deze zolen al vanaf hun constructie een extra bescherm laag mee kregen, wat ze kan plaatsen in de overgangperiode van retournémethode¹³ naar meervoudige zolen (cf. datering). Gedeeltelijk versleten zolen werden ook versneden voor recuperatie (fig. 25: 184-194).

2.1.2 Het bovenleer

Uit het bovenleer zijn het type en model schoen af te leiden, tenminste wanneer de sluiting bewaard is. Er zijn 4 middeleeuwse types gevonden en 3 postmiddeleeuwse.

De middeleeuwse types zijn (fig. 4):

Type 1: Schoenen met een vetersluiting opzij (fig. 25: 195, fig. 26: 196-204, fig. 27: 205-217, fig. 28: 218-226 en fig. 29: 227-231)

Bij lage en halfhoge modellen zit de sluiting aan de binnenkant van de schoen (de binnen-enkel), bij hoge schoenen aan de buitenkant. In 2 gevallen is het bovenleer zo uitgesneden dat beide delen van de sluiting aan de zoolrand nog aan elkaar vast zitten (fig. 28: 218 en 220). De vetergaten zijn bijna altijd voorzien van een vetergatversteving. Wanneer inzetstukken gebruikt worden omdat het bovenleer niet in één stuk uit een huid kon gesneden worden, verschilt de vorm daarvan naargelang de sluiting verticaal of schuin verloopt en naargelang er één of twee inzetstukken gebruikt worden. De modellen van de schoenen die tot dit type behoren, zijn sterk gelijkend. Voor één stuk werd door O. Goubitz een ander model gesuggereerd (fig. 25: 195).

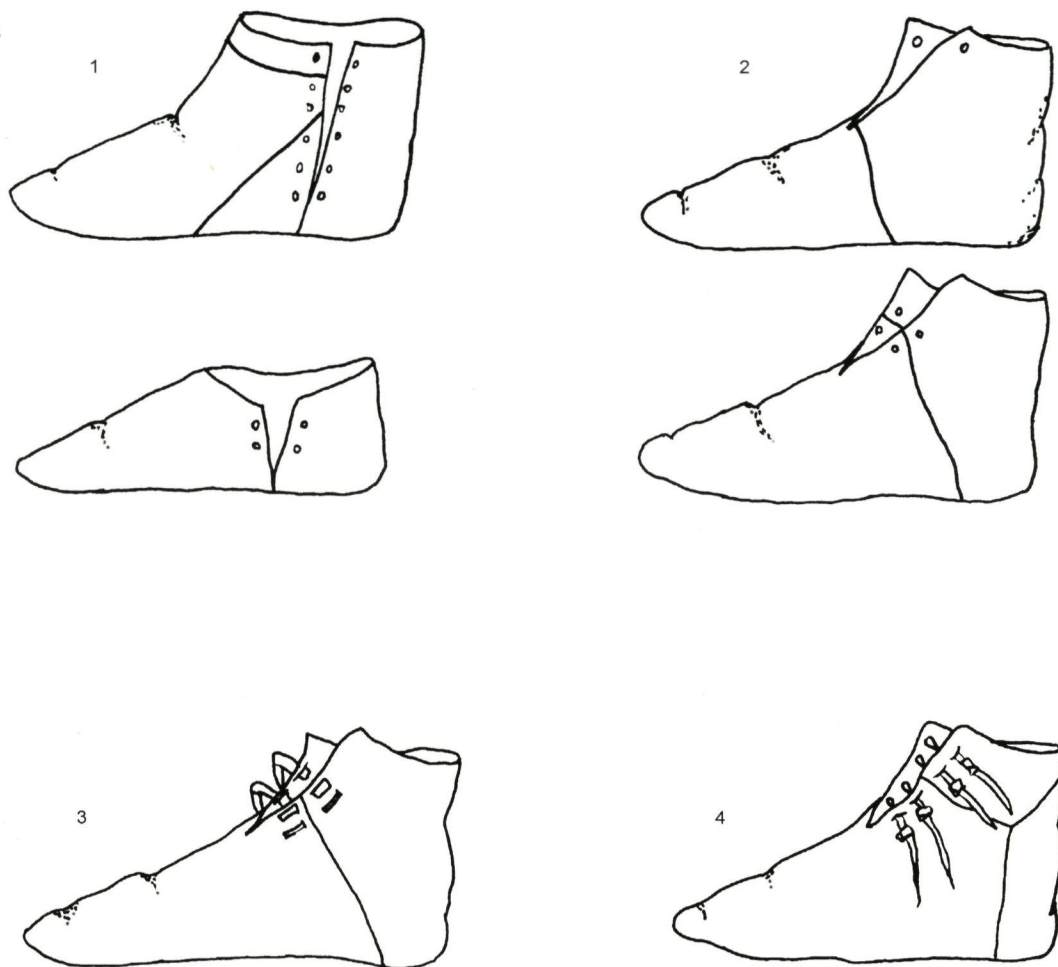
De 59 stukken die aan dit type toe te wijzen zijn, behoren tot minstens 45 schoenen. Daarvan zijn er 16 als linker- en 17 als rechterschoenen te identificeren.

Dit type zou al in de 12de eeuw voorkomen¹⁴, maar meestal wordt het gedateerd in de

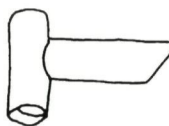
¹³ Bij de retournémethode worden de schoenen binnenstebuiten genaaid en gekeerd wanneer ze bijna af zijn. De punt wordt als laatste genaaid.

¹⁴ In Lübeck (van den Berg & Groenman-van Waateringe 1992, 359), Vlaardingen (Goubitz & Ter Brugge 1996, 220) en Leiden (van Driel-Murray 1981, 59).

4 *De middeleeuwse schoentypes.*
The medieval shoetypes.

Staartknoop

Eind - of rolknoop

¹⁵ Monnickendam (van de Walle-van der Woude 1989, 80), Amsterdam (Groenman-van Waateringe 1966, 69), Londen (Grew & de Neergaard 1988, 27 en 42), Leiden (van Driel-Murray 1988-1989, 160), Haarlem (Lagerwey-Timmer 1980, 105), 's Hertogenbosch (Goubitz 1983a, 275 en 279), Groningen (Goubitz & Ketel 1992, 489), Assendelft (van Roon 1991, 270) en Konstanz (Schnack 1994, 24 en 29 en Tafel 110-11 en 25-27).

¹⁶ Vlaardingen (Goubitz & Ter Brugge 1996, 221 en fig. 12), Londen (Grew & De Neergaard 1988, 19-20), Schleswig (Schnack 1992, 84), Groningen (Goubitz & Ketel 1992, 490) en Amsterdam (Groenman-van Waateringe 1966, 60 en fig. 35).

14de-15de eeuw¹⁵. De schoenen met de twee delen van de sluiting aan dezelfde kant van het snijpatroon zijn iets vroeger te dateren: vanaf de tweede helft van de 12de tot de tweede helft van de 14de eeuw¹⁶.

Op technisch vlak zien we dat de twee delen van de vetersluiting tussen het onderste vetergat en de zoolrand aan elkaar genaaid zijn: dit is zo bij 27 van de 32 stukken waar dit nog na te gaan was. Inzetstukken zijn in 13 van de 20 controleerbare gevallen gebruikt op de wreef: meestal zitten er twee of drie vetergaatjes in.

Vijfmaal zaten alle vetergaatjes aan de kant van de wreef in een inzetstuk dat over de volledige hoogte van de schoen zat. Bij twee daarvan is nog eens een bijkomend inzetstuk op de wreef gebruikt.

Type 2: Schoenen met een vetersluiting vooraan (fig. 29: 232-243, fig. 30: 244-253 en fig. 31: 254-255)

Tot dit type behoren 35 stukken afkomstig van minstens 25 schoenen. Links en rechts is bij dit type bijna niet te onderscheiden. De schoenen

hebben meestal maar 2 x 1 vetergaatje (als de schoen helemaal bovenaan gesloten wordt) of 2 x 2 vetergaatjes (wanneer de schoen op de wreef gesloten wordt).

Dit type werd al van in de 13de eeuw gedragen¹⁷, maar het hoogtepunt van het gebruik ligt in de 14de eeuw en iets minder in de 15de eeuw¹⁸.

De snijpatronen verschillen naargelang het aantal en de plaats van de vetergaten. Vier schoenen hebben één of twee vetergaten bovenaan de schoen; geen daarvan is verstevigd. 21 stukken behoren tot het model met twee vetergaatjes op de wreef. Deze zitten veelal in twee verschillende stukken die aan elkaar genaaid zijn. Negenmaal zijn de vetergaten verstevigd, de 12 andere stukken zijn niet verstevigd of het is niet duidelijk te zien.

Laarzen kunnen zowel tot type 1 als type 2 behoren. De drie laarzen uit *Walraersijde* (fig. 26: 199, 200-203 en fig. 28: 225) zijn aan type 1 toe te schrijven omdat van de stukken ook de zoolrand bewaard is en zo vastgesteld kan worden dat de twee zijpanden onderaan met een paar nerf-vleessteken aan elkaar genaaid zijn. Eigenlijk werden er meer laarzen verwacht, maar deze vraag komt later nog aan bod.

Type 3: Schoenen met een gespsluiting (fig. 31: 256-263 en fig. 32: 264-269)

De sluiting zit altijd vooraan, de gesp zelf zit aan de buitenkant van de schoen zodat het uiteinde van het sluitriempje naar buiten wijst en niet hindert bij het lopen. 32 stukken leer zijn aan dit type toe te wijzen en behoren tot minstens 18 schoenen (7 linker- en 8 rechterschoenen, 3 onbepaald).

Gespschoenen komen occasioneel voor in de 13de¹⁹ en 14de eeuw²⁰, maar het grootste deel is te dateren in de 15de eeuw²¹. Schoenen met een bijkomend strookje leer onder de gesp zouden iets jonger zijn dan die zonder²². Een dergelijk strookje leer, dat het gespriempje tegen de schoen houdt, is aanwezig bij alle schoenen waarvan de gespkant bewaard is (16 stukken). Bij 7 stukken bleef het gespriempje bewaard, bij drie stukken is het niet duidelijk welk zijpand gerecupereerd is. De snijpatronen verschillen enkel naargelang de schoen halfhoog of hoog is: er zijn 8 schoenen met 1 gesp (geen inzetstukken) en 2 met 2 gespen (wel inzetstukken); de rest is onbepaald.

Type 4: Schoenen met een knoosluiting (fig. 32: 270-275, fig. 33: 276-285 en fig. 34: 286-288) Deze schoenen zijn allemaal van hetzelfde model: halfhoog met twee tot vier knoopsgaten. De staart- of eindknopen zitten aan de binnen-enkel zodanig dat de (staart aan de) knoop, eens de schoen dichtgeknoopt, aan de buitenkant zit en niet hindert bij het lopen. Dit type schoen

wordt algemeen gezien als het populairste model voor kinderschoenen omdat het gemakkelijk te sluiten is²³.

Het is belangrijk op te merken dat er geen knoopje op de wreef zit, dat de twee zijpanden onderaan samenhoudt zoals het geval is bij schoenen van dit type uit de 13de-1ste helft 14de eeuw²⁴.

De 39 stukken van dit type behoren tot minstens 24 schoenen (10 linker- en 14 rechterschoenen) en zijn te plaatsen in de 14de en 15de eeuw²⁵. Er is er 1 met 1 knoopveter, 3 met 2 knoopveters, 5 met 3 en 3 met 4; 10 zijn onbepaald.

Al deze schoenen waren, voor zover na te gaan, gemaakt volgens de retournémethode. Dit wordt bevestigd door de fragmenten van tussenranden die erbij gevonden zijn: smalle strookjes leer met één rij naaigaatjes, soms twee.

Uit de postmiddeleeuwen zijn drie modellen gekend (fig. 5):

Type 5: Veterbandschoenen (fig. 34: 289-296 en fig. 35: 297-306)

Deze worden evenals de schoenen van type 2 op de wreef gesloten met een veter. Het verschil zit in het feit dat het voorblad niet open-gewerkt is en de zijpanden doorlopen tot op de wreef. Het voorblad wordt op de wreef verlengd door er een extra stukje aan te naaien.

Dit type is ontstaan in de 2de helft van de 16de eeuw²⁶, maar het hoogtepunt ligt in de 17de eeuw²⁷. Goubitz maakt een onderscheid naargelang de uiteinden van de zijpanden afge-

¹⁷ Lübeck (van den Berg & Groenman-van Waateringe 1992, 359) en Konstanz (Schnack 1994, 25 en Tafel 13).

¹⁸ Monnickendam (van de Walle-van der Woude 1989, 78-79 en 81-82), Amsterdam (Groenman-van Waateringe 1969, 253), Leiden (van Driel-Murray 1983, 181 en 1988-1989, 157) en Londen (Grew & de Neergaard 1988, 36, 42 en 65).

¹⁹ Lübeck (van den Berg & Groenman-van Waateringe 1992, 359).

²⁰ Kampen (Barwasser & Goubitz 1990, 75), Zutphen (Bitter 1987, 47), Freiburg im Breisgau (Fingerlin 1995, 244) en Konstanz (Schnack 1994, 31-32 en Tafel 33-35).

²¹ Londen (Grew & de Neergaard 1988, 71-72), Brugge (Goubitz 1988, 153 en 158), Deventer (Goubitz 1989a, 71-72), Lübeck (Groenman-van Waateringe & Krauwer 1987, Abb. 63: 6-7), Metz (Montembault 1996, 160 en 162) en Hosdent (Goubitz 1994, 74-75).

²² Schnack 1994, 32.

²³ Gespschoenen zouden het populairst geweest zijn voor kinderen in de 15de eeuw. In de 14de eeuw waren het nog de schoenen met een vetersluiting vooraan: Grew & de Neergaard 1988, 105.

²⁴ Bijvoorbeeld Goubitz 1983a, 275 en 279 en Grew & de Neergaard 1988, fig. 32-33.

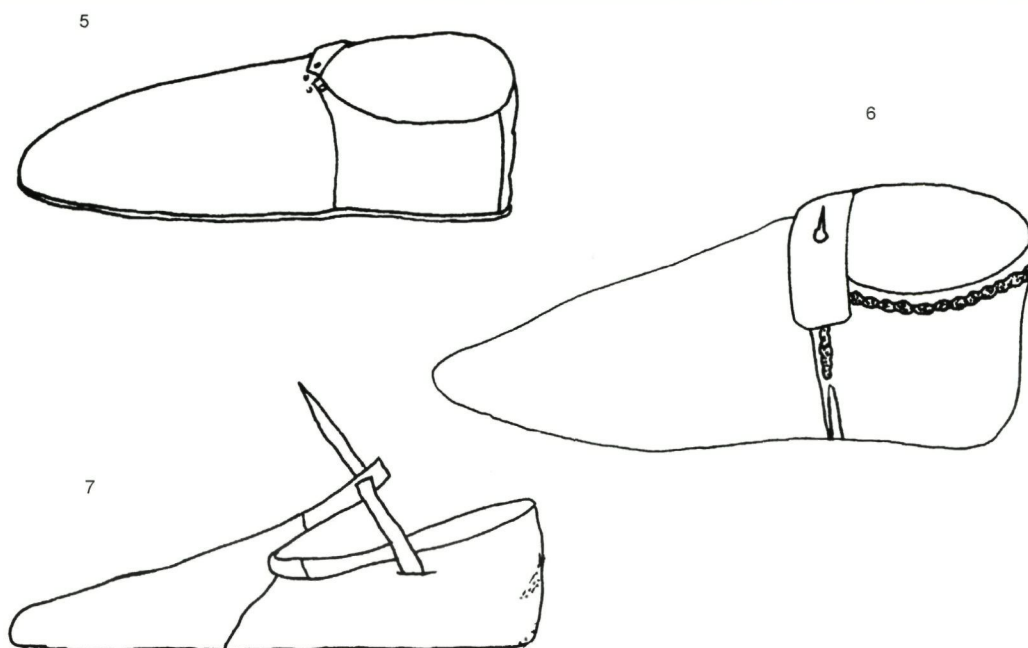
²⁵ 's Hertogenbosch (Goubitz 1983a, 275), Schleswig (Schnack 1992, Tafel 93-94), Londen (Grew & de Neergaard 1988, 62), Amsterdam (Groenman-van Waateringe 1966, 60 en 1969, 255), Freiburg im Breisgau (Fingerlin 1995, 241-242), Brugge (Goubitz 1988, 152-153), Kampen (Barwasser & Goubitz 1990, 75), Leiden (van Driel-Murray 1983, 181 en 1988-1989, 156-157), Amersfoort (d'Hollosy 1994, 118) en Konstanz (Schnack 1994, 30-31 en Tafel 29-32).

²⁶ 's Hertogenbosch (Goubitz 1983a, 277 en 281) en Kampen (Barwasser & Goubitz 1990, 75-76 en 83).

²⁷ Hosdent (Goubitz 1994, 79), Groningen (Goubitz 1987a, 154-155) en Gent (Goubitz 1989b, 76).

5 *De postmiddeleeuwse schoentypes.*

The post-medieval shoetypes.

rond zijn of rechte hoeken hebben zoals deze in Raversijde²⁸: de schoenen met afgeronde zijpanden zijn iets ouder (1ste helft 17de eeuw) dan die met rechte hoeken (2de helft 17de eeuw). In *Walraversijde* zijn twee dergelijke schoenen (2 maal links) teruggevonden in eenzelfde kuil. Van één daarvan is het voorblad opengesneden, de andere is nadien gebruikt als pantoffel door de hiel plat te lopen.

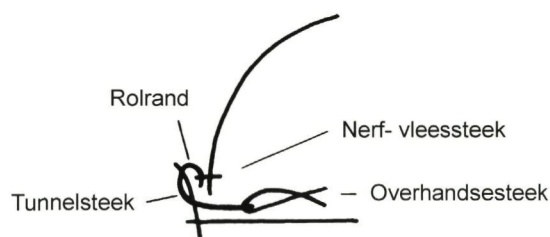
Type 6: Bandschoen met waarschijnlijk een knoopsluiting (fig. 35: 307-309 en fig. 36: 310)

Het zijpand is verlengd zodat het over de hele wreef loopt. De insnijding die gemaakt is boven de siernaad lijkt zeer sterk op die van schoenen met een knoopsluiting, maar nergens anders is een dergelijke schoen als vergelijking gevonden. Door de gelijkenis met de veterbandschoenen is deze schoen waarschijnlijk ook in de 16de-17de eeuw te plaatsen.

Type 7: Schoen met gespsluiting (fig. 36: 311)

Het gespriempje loopt over of door het verlengde voorblad om de schoen aan de zijkant met de gesp te sluiten. Er is één exemplaar van dit type teruggevonden. Het is te dateren in de 16de-17de eeuw²⁹.

De postmiddeleeuwse schoenen worden niet meer volgens de retournémethode gemaakt, maar de onderdelen worden meteen in de goede positie aan elkaar genaaid. Het bovenleer wordt aan de meervoudige zool vastgemaakt door middel van een korte rolrand (fig. 6).

6 *De zool-bovenleer constructie met een korte rolrand.*
The sole-upper construction with a turn-welt.

Omdat de stukken zo fragmentarisch zijn, zijn ze niet allemaal aan een model toe te wijzen en soms is zelfs niet duidelijk welke sluiting de schoenen hadden; b.v. fig. 36: 312-317.

Omdat het geen schoenen in de strikte zin van het woord zijn vormen trippen en platijnen met een houten zool en stillegangen met een met leer overtrokken zool twee aparte categorieën (fig. 7).

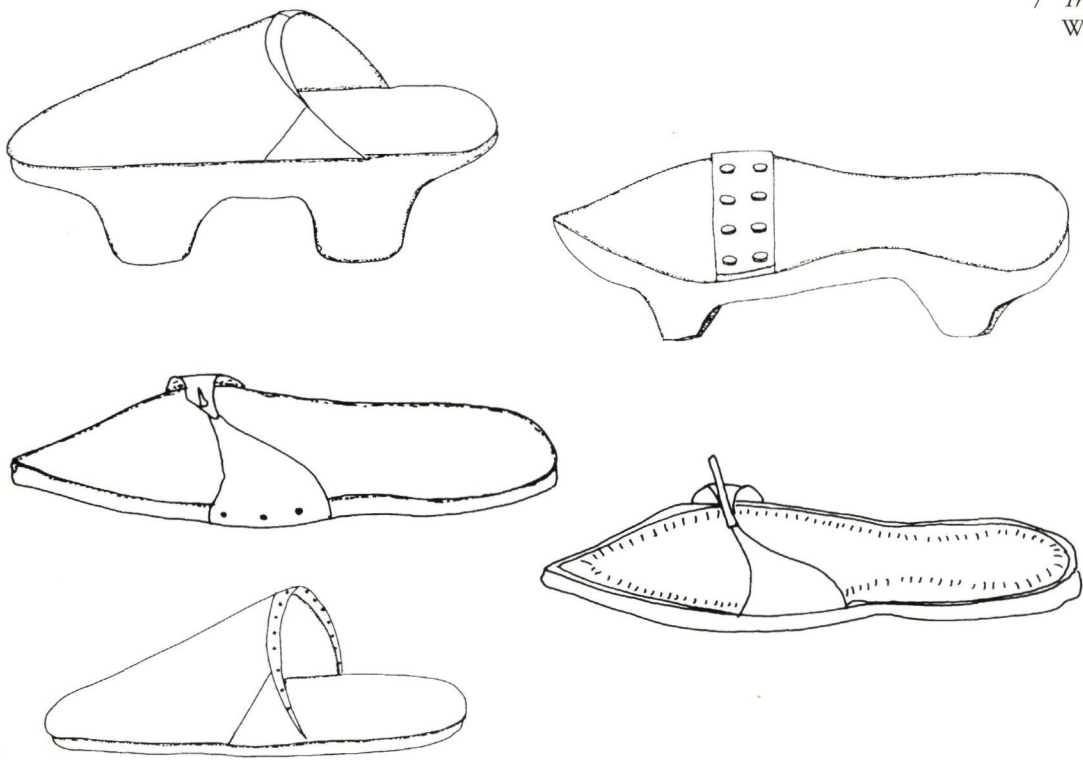
Trippen en platijnen

Dit zijn overschoenen met een houten zool. Trippen hebben onder de hiel en onder het voorste deel een verhoging. Ze worden vooral buitenshuis gedragen om het schoeisel te beschermen tegen modder en water en omdat ze het loopcomfort in een zachte ondergrond (zand, mod-

²⁸ Goubitz 1994, 79.

²⁹ Hosdent (Goubitz 1994, 74-75), Overijssel (Goubitz 1983b, 127) en Zwolle (Goubitz 1985, 225).

7 Trippen, platijnen en stillegangen.
Wooden and leather pattens.

der of zelfs nat gras) sterk verhogen³⁰. Platijnen hebben een vlakke zool en zullen hoofdzakelijk binnenshuis gedragen zijn. De zijpanden (tripbladen) van beide zijn driehoekig van vorm en te onderscheiden van de tripbladen van stillegangen door de nagelgaten in de onderrand. De lange zijde van een tripblad wijst naar de hiel, de korte naar de teen³¹. Zes stukken bovenleer van trippen/platijnen zijn aan dit type toe te wijzen (fig. 36: 318-324). Eén daarvan heeft een gesloten voorblad (fig. 36: 318), de andere werden waarschijnlijk gesloten met een nagel. Er is één scharniertrip teruggevonden: de lederen scharnier onder het voorste deel van de voet verbond de twee zooldelen door middel van 2 x 4 nagels (fig. 36: 323). Op deze manier wordt de houten zool flexibeler en kan ze veel beter de beweging van de voet volgen.

Stillegangen

Deze worden ook ledertrippen genoemd en misschien ook wel schaloetsen of scaloetsen³². Ze werden enkel binnenshuis gedragen³³; een houten of kurken kern is met leder bekleed. Er zijn 14 (stukken van) tripbanden van minstens 11 stillegangen teruggevonden; zeker 5 werden met een gesp gesloten (fig. 37: 325-333). Twee zijpanden konden samengebracht worden met de bovenzool (fig. 37: 325-327). Tweemaal heeft een stillegang een gesloten voorblad. Dit model

lijkt zeer goed op moderne pantoffels (fig. 37: 329).

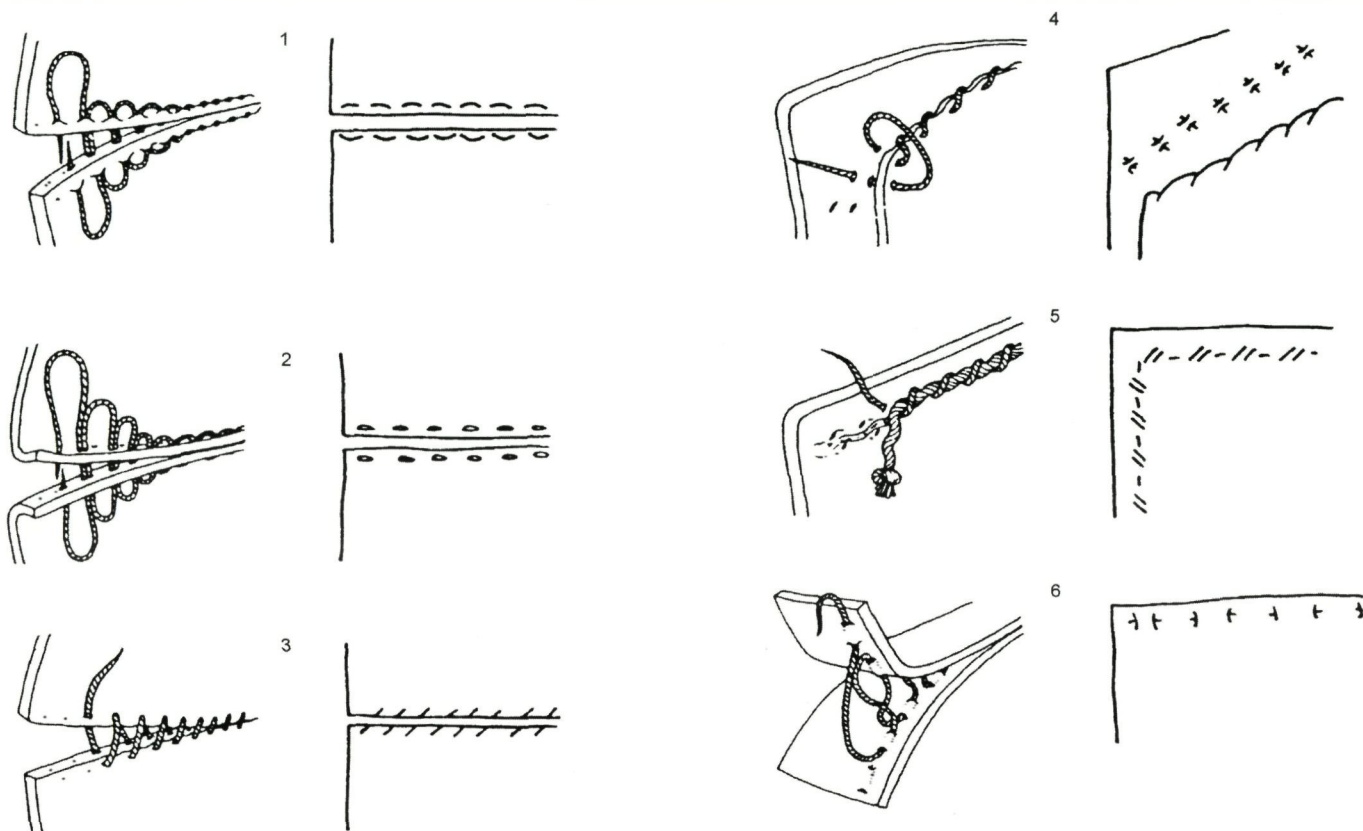
Het voorkomen van deze twee categorieën, trippen/platijnen en stillegangen, blijft beperkt tot de 14de en vooral de 15de eeuw.

Het is niet alleen van belang de schoentypes en de modellen te kennen, maar ook te weten hoe ze zich tegenover mekaar verhouden. Hiervoor zijn alle leerstukken geteld die één schoen vertegenwoordigen. Voor de schoentypes 1 en 2 was dit het moeilijkst omdat niet meer te achterhalen is welke stukken bij elkaar horen. Om het minimum aantal schoenen van schoentype 3 te bepalen, zijn het aantal zijpanden geteld waar de gesp aangenaaid was. Bij schoentype 4 bepalen de zijpanden met T-vormige knoopsgaten het aantal. De voorbladen zonder één enkele aanduiding van de sluiting (18 stuks) zijn niet meegeteld.

Dit zijn de aantallen:

totaal	129	
type 1	45	35%
type 2	25	19.5%
type 3	18	12.5%
type 4	24	19%
trippen en/of platijnen	6	5%
stillegangen	11	9%

³⁰ Volken 1997.
³¹ Sarfatij 1984, 373.
³² Lagerwey-Timmer 1980, 108.
³³ Goubitz 1988, 154.

8 De naaisteken en hun tekenconventie. 1. halfleersteek. 2. nerf-vleessteek. 3. stootnaad met overhandse steek. 4. overlappende naad met overhandse steek. 5. gewone overhandse steek. 6. tunnelsteek.

Sewing stitches and their drawing convention. 1. edge-flesh stitch. 2. grain-flesh stitch. 3. butted seam with whip stitch. 4. lapped seam with whip stitch. 5. whip stitch. 6. tunnel stitch.

2.1.3 Bijhorende stukken bij het bovenleer

Om het bovenleer te versterken tegen wrijving of trekkracht worden aan de binnenkant van de schoenen bijkomende stukken genaaid, b.v. in de hiel of langs de zoolrand. Voor de verklaring van de naaisteken wordt verwezen naar fig. 8.

Er zijn in *Walraversijde* minstens 71 hielverstevingen teruggevonden. Daarvan zijn er 11 driehoekig (fig. 37: 336-340 en fig. 38: 341) en 39 trapeziumvormig (fig. 38: 342-363). 11 blijven er onbepaald. Eén hielversteving bestaat uit 2 delen: twee stukken zijn zijdelings aan elkaar vastgezet (fig. 38: 363). In het bovenleer zijn er 35 keer tunnelsteken vast te stellen (het negatief). Bij de losse stukken varieert de hoogte van 3 tot 9 cm (26 stukken zijn gemeten), bij de negatieven is dit van 4 tot 9 cm (nog in 10 stukken bovenleer na te gaan). In beide gevallen zijn de meeste verstevingen 6 cm hoog.

Zijverstevingen (fig. 38: 364-368) zijn moeilijker te herkennen: het is niet altijd duidelijk of het een versteving is of een zoolrand die van het bovenleer afgesneden is. Twee stukken hebben enkele naaigaatjes van nerf-vlees-

steken aan de zoolrand, 2 hebben bijkomende tunnelsteken aan de bovenrand en 6 stukken zijn bovenaan met een overhandse steek vastgenaaid, 2 stukken blijven onduidelijk. Op bovenleer is slechts één aanduiding van een zijversteving gevonden.

Vetergatverstevingen zijn langwerpig bij schoenen met een vetersluiting opzij en trapeziumvormig wanneer de schoen vooraan een vetersluiting heeft. Er zijn 56 (stukken van) vetergatverstevingen gerecupereerd: 47 langwerpig (de breedste is 10 cm, de smalste 1 cm, de hoogte varieert tussen 3 en 16 cm, fig. 38: 369-380) en 9 trapeziumvormig (fig. 38: 381-385). Er is één vetergatversteving teruggevonden die past bij een schoen waarvan de 2 delen van de vetersluiting aan dezelfde kant van het bovenleer gesneden zijn (fig. 38: 378). In 53 stukken bovenleer is het negatief vastgesteld. In de andere gevallen is er ofwel geen versteving geweest (meestal bij schoenen van type 3), ofwel kon het niet bepaald worden omdat het leer te slecht bewaard is.

Randverstevingen worden meestal toegepast bij schoenen die open zijn op de wreef. Het is

een smal en zeer dun strookje leer dat dubbelgevouwen wordt en ofwel bovenop de rand (44 keer) ofwel aan de binnenkant van de rand genaaid wordt (26 keer). Vaak blijven er maar kleine stukjes over.

Eenmaal is vastgesteld dat de naad van een inzetstuk met het voorblad versterkt is op de wreef (fig. 29: 228 en 230).

Een ander mogelijk onderdeel van een schoen is de tong. Een tong zit in de wreefopening van een schoen wanneer die een sluiting vooraan heeft. Op die manier is de voet beter beschermd tegen wind, water en vuil. In totaal zijn er 21 teruggevonden: 4 driehoekig (fig. 39: 390-393) en 9 rechthoekig (fig. 39: 394-401), 10 blijven er onbepaald. De tongen met 2 gaatjes komen van schoenen van type 3: de veters worden dan ook door de tong gehaald.

Verder zijn ook de tailles van de binnenzolen van stillegangen verstevigd. Het stukje is convex en wordt aan de onderkant van de binnenzool mee genaaid aan de enveloppe. Er zijn er 5 teruggevonden en in 3 zolen de indruk ervan (fig. 39: 386-389).

De hielverstevigingen van de postmiddeleeuwse bandschoenen hebben een afgeronde vorm en lopen door over de zijpanden. Eenmaal zijn er twee stukken op elkaar genaaid (fig. 35: 306). Verder wordt de naad tussen het voorblad en de zijpanden versterkt met 2 dubbele driehoeken. Ze zijn vastgenaaid met een overhandsteek (fig. 34: 289).

De gewone inzetstukken kunnen sterk verschillen van vorm en zijn zeer moeilijk aan een schoentype toe te wijzen (fig. 39: 402-412).

2.1.4 Andere gebruiksvoorwerpen in leer

Naast schoenen zijn er nog andere lederen voorwerpen gevonden, weliswaar in veel kleinere aantallen, maar dat kan te maken hebben met hun langere levensduur.

Riemen (fig. 39: 413-416 en fig. 40: 417-425) In totaal zijn er 47 stukken van riemen gevonden. Slechts 2 daarvan zijn niet enkelvoudig. Het eerste stuk bestaat uit twee stroken leer op elkaar genaaid met nerf-vleessteken (fig. 39: 414): de ene strook is hierbij smaller dan de andere³⁴. Bij de tweede is het leer dubbelgevouwen zodat de naad, zonder naaigaatjes, in het midden van de achterzijde zit (fig. 40: 419). In 9 enkelvoudige fragmenten zitten nog gaatjes en/of indrukken van de metalen versiering (fig. 40: 425), bij een 10de stuk zit de versiering er nog op (fig. 40: 421). De breedte van de riemen varieert van 1,2 cm tot 4,2 cm, het langste stuk is 44 cm. Niet alle stukken zullen tot ceinturen (riemen die onderdeel zijn van de kledij) behoord hebben; er zullen ook riemen van paardentuig geweest zijn of stukken als onderdelen van houten voorwerpen.

Schedes

Er is één fragment van een zwaardschede (fig. 40: 428): het is 6 cm breed en 28 cm lang. Een deel van de onderrand is bewaard wat toont dat die waarschijnlijk niet afgerond was. De lengtenaad loopt in het midden van de achterzijde. Halverwege het stuk zit een gaatje juist op de plooi, waardoor er een halfcirkelvormige uitsparing ontstaat. Deze zou kunnen gediend hebben om met een veter de schede vast te maken aan de zwaardriem. Een gelijkaardige zwaardschede is teruggevonden in Amersfoort (14de eeuw)³⁵ en misschien in Aalst³⁶.

Vier fragmentarische messchedes zijn op 3 verschillende manieren gemaakt. De eerste bestaat uit twee lagen leer met een derde laag er rond geplooid (fig. 40: 426). Deze derde laag is slechts langs één zijde aan de vorige twee genaaid. De naaidraad is eigenlijk een lederen riempje dat bij elke steek doorstoken wordt. Een gelijkaardige messchede is gevonden in Haithabu³⁷.

Een tweede messchede is voor iets meer dan de helft bewaard. Ze bestaat uit één stuk dubbelgevouwen leer aan één zijde dichtgenaaid met nerf-vleessteken (fig. 40: 427). De punt is afgerond en daar zijn geen naaisteken te zien. Net onder de bovenrand zitten twee gaatjes die waarschijnlijk bedoeld waren om de veter door te steken die de schede aan de gordel vastmaakt. Vergelijkbare schedes zijn gevonden in Haithabu³⁸, Kampen³⁹ en Amersfoort⁴⁰.

De twee volgende schedes (fig. 40: 429-430) zijn gemaakt van een dunne lap leer die opgejord is en waarvan de bovenste laag vastgemaakt is aan die eronder. Bij geen van beide zijn er aanduidingen van de vasthechting te zien. Deze twee messchedes zijn de enige die versierd zijn: lineaire motieven gevormd door rijen ingestempelde cirkeltjes of ingesneden lijnen.

Gordeltassen (fig. 40: 431-434)

Drie stukken zijn van gordeltassen afkomstig. Slechts één stuk daarvan is volledig: dit is een tussenschot waarop twee kleinere zakjes genaaid waren (fig. 40: 434). Onderaan in het midden is er een instulping waar de sluitriem werd onderdoor gehaald. Door de acht verticale insnijdingen werden de riemen gestoken om de twee kleinere zakjes dicht te knopen. De andere stukken horen binnenin de gordeltassen thuis, samen met de vermoedelijke verstevigingsstrookjes.

Hengsel

Het hengsel (fig. 41: 435) bestaat uit twee lagen leer: één smalle strook waar een tweede stuk leer omheen gevouwen is. Dit tweede stuk is met een nerf-vleessteek dichtgenaaid op de 'rug'. Aan één uiteinde zijn de 2 lagen omgeplooid naar de kant van de naad om zo een lus te vormen. Deze lus is met metalen pinnetjes vastgezet en vastgesnoerd met een touw of lederen veter.

³⁴ Een dergelijke riem werd ook gevonden in Monnickendam (van de Walle-van der Woude 1989, 91: 3.38).

³⁵ d'Hollosy 1994, 125.

³⁶ De Groote & Moens 1994, 126.

³⁷ Groenman-van Waateringe 1984, Tafel 20: 6.

³⁸ Groenman-van Waateringe 1984, Tafel 20: 5, 8, 9 en Tafel 21: 4, 6.

³⁹ Barwasser & Goubitz 1990, 93.

⁴⁰ d'Hollosy 1994, 124.

Afdekking van een bomgat

Wanneer tonnen hergebruikt worden als waterputbekisting wordt het bomgat dichtgemaakt door er een stukje hout in te passen of door er een stuk van het deksel of de bodem langs te plaatsen. Eenmaal is het bomgat gedicht door er een lap leer over te spannen⁴¹. Van deze lap blijven enkel kleine stukjes over waar niets meer uit af te leiden valt.

Stukken met ongekende functie (fig. 41: 436-451 en fig. 42: 452-466)

Een lap vertoont over het hele oppervlak gaatjes (fig. 41: 437), eigenlijk kleine insnijdingen volgens een recht lijnenpatroon. De functie van deze lap blijft onbekend. Het zou eventueel kunnen gaan om de bekleding van een houten schild, zoals er in Kampen één gevonden is⁴².

Zeven ongeveer ronde stukken vertonen naaigaatjes langs de rand (fig. 42: 452). De dikte van

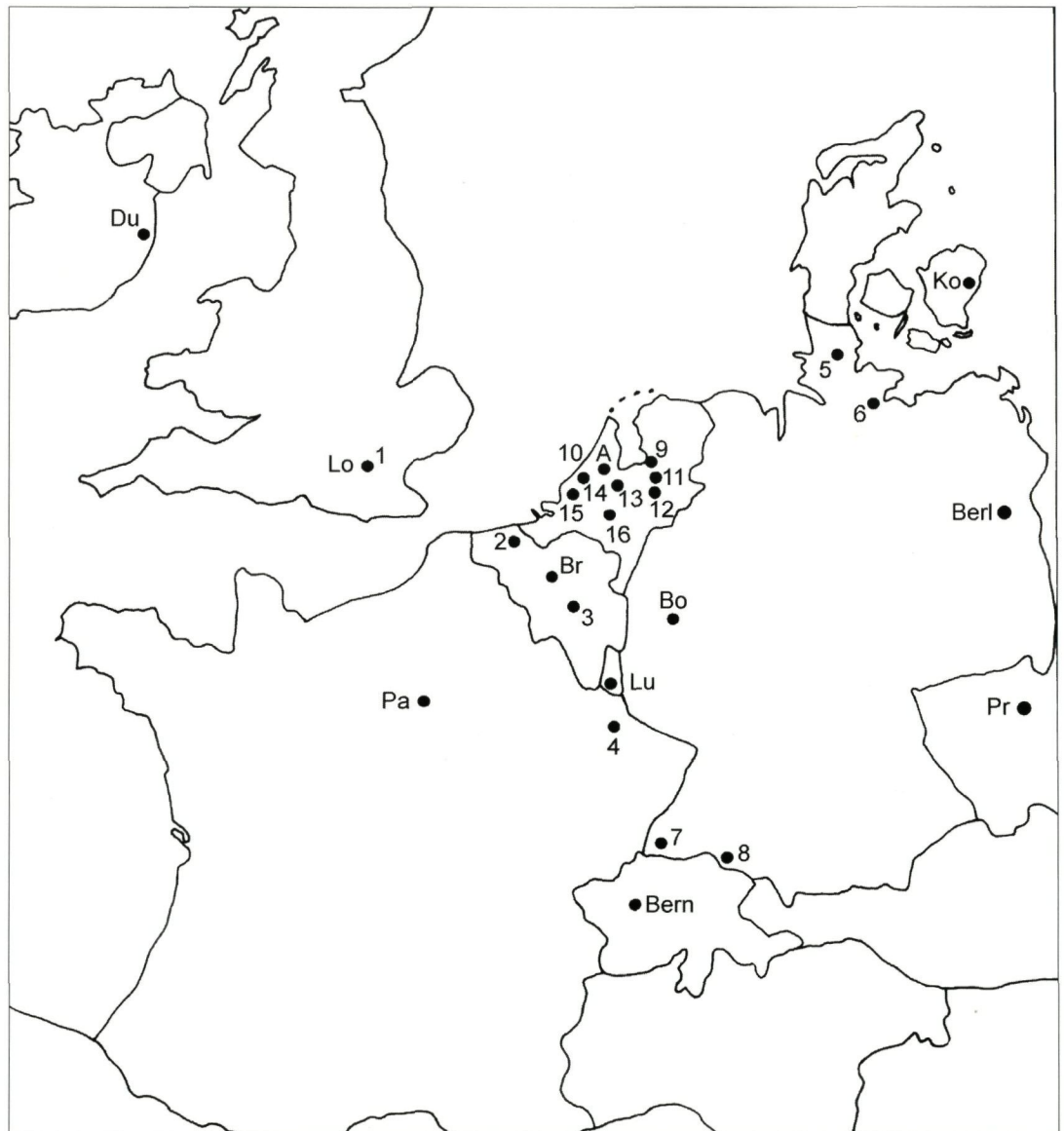
deze stukken varieert; ze zijn max. 4 mm dik. Gelijkaardige stukken zijn gevonden in Haithabu en worden daar beschouwd als appliquen (versiering op een andere drager in leer) of verstevigingsstukken⁴³.

3 Technische en typologische vergelijking

De schoenen en modellen uit *Walraversijde* werden met elkaar vergeleken en met die uit andere opgravingen in de buurlanden, en dit zowel op technisch als typologisch vlak⁴⁴. De technische vergelijking toont dat de snijpatronen onderling zeer gelijkend zijn, maar ook dat ze sterk overeenkomen met het materiaal van de andere sites. De verschillen zitten bijvoorbeeld enkel in de grootte van de inzetstukken of het al dan niet verstevigen van vetergaten. Een schoen van type 1 kan als voorbeeld dienen (fig. 29: 228-231). Deze

9 De vergelijkingsites (aantal overeenkomstige types). The comparison-sites (number of comparable shoetypes)

1. London
2. Brugge
3. Hosdent
4. Metz
5. Schleswig
6. Lübeck
7. Freiburg
8. Konstanz
9. Kampen
10. Amsterdam
11. Deventer
12. Zutphen
13. Amersfoort
14. Leiden
15. Vlaardingen
16. 's Hertogenbosch

⁴¹ Houbrechts & Pieters 1995/1996, 236-237 (tonput 659).

⁴² Barwasser & Goubitz 1990, 84.

⁴³ Groenman-van Waateringe 1984, Tafel 24: 5-6.

⁴⁴ Voor de verwijzingen: zie de voetnoten bij de types (2.1.2).

heeft aan de buitenkant van de wreef een ongevoelbaar inzetstuk, maar dat kan verklaard worden als een herstelling van de zoolrand omdat de schoen te smal was voor de voet en het bovenleer dus breder dan de zool uitgerokken werd en versleet door het contact met de grond. Of misschien had de schoenmaker zich gewoon misgesneden. Het is dus geen aanduiding van een verschillende constructiemethode.

Bij de typologische vergelijking zijn 16 dorpen of steden gevonden waar minstens één schoen van een in *Walraversijde* vertegenwoordigd model in een 14de-15de-eeuwse context is opgegraven. Deze zijn in kaart gebracht samen met de aanduiding van het aantal gemeenschappelijke schoentypes (fig. 9). Slechts op 1 site komen alle schoentypes uit *Walraversijde* ook voor: Kampen (provincie Overijssel, Nederland). Kampen is in de 12de eeuw ontstaan als een vissersdorp, maar het werd lid van de Hanze en had in de 14de eeuw een vloot groter dan alle andere vloten van de noordelijke Nederlanden samen op dat moment. Dit is dus geen met *Walraversijde* vergelijkbare context, maar allebei zijn ze wel maritiem gericht.

Wijzen deze gelijkenissen er op dat in heel Noordwest-Europa op hetzelfde moment schoei- sel gedragen werd dat op bijna identieke manier gemaakt was? Of daaruit kan besloten worden dat er een 'handboek' bestond voor schoenmakers, is helemaal niet zeker. Het kan zijn dat de manier waarop de schoenen gemaakt werden, de meest functionele en economisch voordeligste was, en dat er op dat moment dus geen enkele reden bestond waarom schoenen op een andere manier zouden gemaakt worden, hoewel dit nooit helemaal uit te sluiten valt.

4 Datering

Om de schoentypes 1-4 en de trippen, platijnen en stillegangen te dateren, zijn de dateringen voor vergelijkbare stukken uit andere sites gecombineerd met de data uit de interim-verslagen van de opgraving⁴⁵ en het dendrochronologisch onderzoek van de tonnen⁴⁶. De vergelijking met andere sites gaf grotendeels een datering in de 14de en 15de eeuw. Aan de hand van de bestaande gegevens voor Raversijde is dit te vernauwen tot de 15de eeuw.

(1) Numismatisch onderzoek toont dat meer dan de helft van de munten te dateren zijn in de periode van Jan zonder Vrees (1405-1419) en Filips de Goede (1419-1467)⁴⁷.

(2) De platviskuil, waaruit de ceramiek als dateringelement fungeert, is waarschijnlijk gevormd tussen 1425-1475/1500⁴⁸.

(3) Het tonnenonderzoek heeft aangetoond dat de dendrochronologische datering van de duigen betrouwbaar is en dat het gebruik als beschoeiing van een waterput relatief dicht tegen het kap-

moment van de boom ligt. De vellingsdata zijn te situeren tussen de late 14de eeuw en het laatste kwart van de 15de eeuw⁴⁹.

De spreiding die uit deze gegevens voortkomt, is ook terug te vinden in de schoenen: de twee schoenen van type 1 waarbij de sluiting aan dezelfde zijde van het bovenleer is gesneden, worden algemeen iets vroeger geplaatst. Ook de voorlopers van meervoudige zolen sluiten aan bij deze datering: de retournémethode zou rond 1500 opgegeven zijn⁵⁰. Het materiaal kan op die manier gedateerd worden van het eerste kwart van de 15de eeuw tot ongeveer 1500.

De postmiddeleeuwse schoenen zijn, louter op basis van vergelijking, te dateren in de 16de en de 17de eeuw.

5 Bespreking

Het ledermateriaal, en vooral de schoenen, biedt meer informatie dan alleen maar over modellen en constructiemethode. Schoenen staan zo dicht bij de mens dat ze veel over de drager kunnen leren, rekening houdend natuurlijk met de beperkingen van fragmentatie, vervorming en krimp in de grond en tijdens de conservatie. Het is geschikt materiaal om onderzoek te doen naar aspecten van de sociale context en de demografie.

Uit het gecombineerd voorkomen van de verschillende types valt niet veel meer af te leiden dan dat ze in meer dan de helft van de contexten samen met ander huishoudelijk afval gedumpt werden in een kuil of in een afgedankte tonput. Wanneer de hoeveelheid per context nagegaan wordt, is te zien dat uit een 'laag' daarentegen gemiddeld meer leer gerecupereerd wordt. Het komt er dus op neer dat er ongeveer evenveel lederafval gedumpt werd in een specifieke context als dat er bleef rondslingeren en zo in een laag terecht kwam. Occasioneel wordt leer ook gevonden in een druipspoor, in een poel of veenwinningsput, in een gracht of op een wegdek. De fragmentatie van het leer is niet in verband te brengen met de bewaring in een bepaalde context: de meest volledige schoenen zijn gevonden in kuilen en tonputten. Maar dit sluit niet uit dat er ook in lagen een aantal redelijk volledig bewaard zijn gebleven. Voor de splitsing van sommige leerstukken (meestal blijft enkel de nerfkant over) is de looiing en niet de context verantwoordelijk.

De combinatie van schoentypes leert enkel dat alle middeleeuwse schoentypes wel eens samen voorkomen. Het lijkt eveneens onmogelijk om met een schoentype een vast zoortype te combineren.

Bij het typologisch overzicht van de modellen is al duidelijk geworden dat er slechts 3 laarzen bewaard zijn. Maar volgens inventarissen, evenwel uit de 16de eeuw⁵¹, behoren laarzen tot

⁴⁵ Pieters 1992, 1993 en Pieters *et al.* 1994.

⁴⁶ Houbrechts & Pieters 1995/1996.

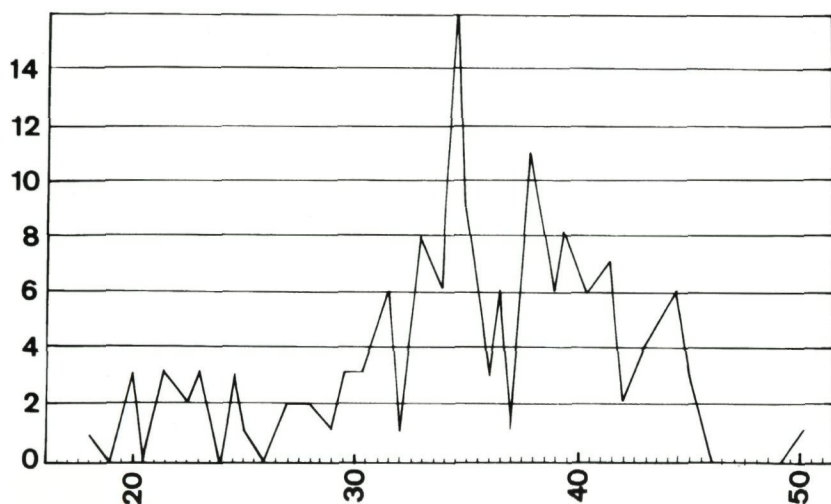
⁴⁷ Pieters 1993, 292.

⁴⁸ Pieters *et al.* 1994, 272.

⁴⁹ Houbrechts & Pieters 1995/1996, 253 en 255.

⁵⁰ Goubitz 1979, 74; Barwasser 1990, 73.

⁵¹ Davis 1997, 117 naar M. BARKHAM 1981: *Aspects of life aboard Spanish Basque ships during the 16th century with special reference to Terranova whaling voyages*, Canadian Parks Service Microfiche Report Series No. 75, 24.

10 *De verdeling van de schoenmaten.*
The distribution of the shoesizes.

de basisuitrusting van een visser. Ook op andere sites zijn er niet meer dan drie laarzen teruggevonden, met uitzondering van Schleswig⁵² en 's Hertogenbosch⁵³. Een mogelijk alternatief is een beenbescherming of een volledig omhulsel in zeildoek. Davis wil het onderscheid maken tussen enkelvoudige zolen aan boord en meervoudige zolen aan land, maar dit is in *Walraversijde* in de 15de eeuw nog niet van toepassing⁵⁴. Er is evenmin iets te merken van een eventuele vermenging van schoenen van vissers en schoenen van hen die aan land bleven. Ofwel lieten de vissers hun specifiek schoeisel aan boord ofwel hadden ze geen aparte modellen of types.

Om iets te leren over de demografie moet de lengte van de zolen omgezet worden naar schoenmaten⁵⁵. De krimp die het leer onder-

gaat in de grond en bij de conservering kan dit bemoeilijken, maar heeft geen invloed op de spreiding van de schoenmaten. In *Raversijde* kan van 128 zolen en van 21 stukken bovenleer de volledige lengte gemeten worden. Om te proberen een idee te krijgen over de gemiddelde mannen- en vrouwenmaten in *Walraversijde*, is de vereenvoudigde methode toegepast die Groenman-van Waateringe gebruikte⁵⁶. De basis van deze methode, de gemiddelde maat van een mannschoen, wordt evenwel zelf bepaald op basis van de pieken in de grafiek en van wat gekend is van andere sites. Ook wordt er uitgegaan van een normale verdeling van mannen en vrouwen en zijn b.v. grote vrouwenmaten niet te onderscheiden van kleinere mannenmaten en grote jongvolwassenen niet van kleine vrouwen. De verdeling in *Walraversijde*, op basis van deze methode, is als volgt (fig. 10):

kinderen:	maat 18-26
jongvolwassenen:	maat 27-32
vrouwen:	maat 33-38
mannen:	maat 39-46.

Omdat een schoen met maat 50 zo uitzonderlijk is, is deze bij de berekening van de gemiddelde schoenmaten buiten beschouwing gelaten. Wanneer deze cijfers vergeleken worden met die van andere sites, is te zien dat de spreiding bijna identiek is als in Amersfoort⁵⁷. De gemiddelde mannenmaat komt overeen met die op andere sites (met uitzondering van Konstanz), maar de gemiddelde vrouwenmaat ligt in vergelijking met die sites tot 3 maten lager.

Schnack suggereert dat de grote mannenmaten een gevolg zijn van het feit dat mannen aparte winterschoenen hadden. Die winterschoenen zijn van dezelfde types als de andere, maar ze worden wat groter gemaakt zodat er plaats is voor isolatiemateriaal (b.v. stro of textiel)⁵⁸. Zou dit in de grafiek dan niet moeten te zien zijn als een stijgende lijn? En betekent het feit dat dit niet zo is, dat vrouwen geen winterschoenen hadden? Maar misschien heeft dit verschil helemaal niet te maken met zomer- en winterschoenen maar met specifiek 'visser-schoeisel'. Wanneer deze redenering juist is, is ook meteen een bijkomende verklaring (naast recuperatie) gegeven waarom er zo weinig laarzen gevonden zijn: ze droegen er haast geen.

Voor de bestudering van de sociale context zijn er een aantal elementen ter beschikking. Ten eerste wijst het voorkomen van stillegangen op een bepaalde graad van welvaart. Goubitz stelt dat trippen gemiddeld 3 % en stillegangen 0,5-1 % van de schoenen uitmaken⁵⁹. In *Walraversijde* zijn er 112 schoenen geteld. Volgens de verhouding van Goubitz, zouden er 3 trippen voorkomen en 1 stillegang. In werkelijkheid zijn er 6 trippen/platijnen teruggevonden en 11 stillegangen. Dat trippen meer voorkomen dan gemiddeld, kan verklaard worden door het ver-

⁵² Schnack 1992.

⁵³ Goubitz 1983a.

⁵⁴ Davis 1997.

⁵⁵ Bij het bovenleer is van de lengte 2 cm afgetrokken om een juiste weergave te krijgen: zie Schnack 1992, 152 en voetnoot 79; bij de zolen is 10 % krimp meegerekend omdat ze gemeten zijn na conservatie.

⁵⁶ Groenman-van Waateringe 1978, 186; eerst wordt de gemiddelde maat van een mannschoen bepaald op basis van de pieken die in de grafiek te zien zijn en van wat gekend is van andere sites. Daarna wordt het aantal schoenen geteld met een maat groter dan het gemiddelde. Bij een normale verdeling zijn er evenveel schoenen kleiner dan het gemiddelde. Op die manier wordt de bovengrens bepaald voor vrouwen-schoenen. Nu wordt het waarschijnlijke gemiddelde voor de vrouwenmaten bepaald en ook hier moeten er evenveel schoenen groter als kleiner dan het gemiddelde zijn. De groep schoenen juist kleiner dan de vrouwen-schoenen kunnen beschouwd worden als die van jongvolwassenen, de schoenen die nog kleiner zijn hebben toebehoord aan kinderen.

⁵⁷ d'Hollosy 1994, 121-122.

⁵⁸ Schnack 1992, 152 en voetnoot 75.

⁵⁹ Goubitz 1988, 152 en 154.

hoogde loopcomfort (zie hoger bij trippen en platijnen). Voor de stillegangen is het verschil kenmerkender, maar er is op dit moment nog geen verklaring. Betekenen deze cijfers, vooral van de stillegangen, dat (een deel van) de mensen in *Walraversijde* zich gemakkelijk de luxe van extra schoeisel konden veroorloven of heeft louter toeval in de bewaring een rol gespeeld?

Ook de slijtage kan een aanduiding zijn van de sociale context. Zoals hierboven al gezegd werden schoenen slechts zelden gerepareerd. Dit wijst erop dat, wanneer de schoen versleten was, er gekozen werd voor de duurdere optie, namelijk een nieuw paar schoenen kopen in plaats van de zool te laten herstellen.

Versiering geldt eveneens als een uitdrukking van een zekere welstand⁶⁰. Niettegenstaande de bewoners van *Walraversijde* zich de luxe konden veroorloven meer stillegangen aan te schaffen dan gemiddeld, zien we dat geen enkel van de tripladen versierd is. Enkel zeven binnenzolen hebben een eenvoudige, ingestempelde versiering (fig. 11). Slechts één stuk bovenleer was versierd: een halfhoge of hoge schoen van type 4 had een gekartelde bovenrand en daaronder nog een rij uitgestanste ruitjes (fig. 34: 287).

Wanneer de aanduidingen die van Driel-Murray uit iconografisch materiaal haalt (lage schoenen voor de rijken en hoge schoenen voor boeren en ambachtslieden)⁶¹, overgezet worden op het schoeisel van *Walraversijde*, voor zover mogelijk, blijkt dat het hier gaat om voornamelijk gewone mensen en niet meer de welvarende bovenklasse. Het halfhoog schoeisel domineert de andere hoogtes. Eén persoon heeft sporen van zijn ambacht nagelaten op zijn schoenen door er pek op te morsen. Schnack merkt wel op dat het goed mogelijk is dat eenzelfde persoon tegelijk lage en halfhoge schoenen bezat. Zij beschouwt in dat geval de lage schoenen als zomerschoeisel en de halfhoge en hoge schoenen als winterschoeisel⁶². Als dit zo was in *Walraversijde*, hadden er dan niet meer lage schoenen moeten teruggevonden worden? Alle elementen bij elkaar genomen, krijgen we een beeld van ambachtslieden/vissers die functioneel schoeisel droegen, maar zich ook de luxe van niet versierde stillegangen konden veroorloven.

Waar de inwoners van *Walraversijde* hun schoenen kochten, is nog niet duidelijk, misschien op de markt in naburige steden. Er zijn tijdens de opgravingen toch nog geen aanwijzingen gevonden die er zouden op wijzen dat het dorp zijn eigen schoenmaker of schoenlapper had. Het enige afval dat gevonden wordt is zo nu en dan een snipper.

Met betrekking tot de gezondheid van de voeten hebben we enkel aanduidingen voor de 17de eeuw: twee schoenen zijn aangepast aan een pijnlijke voet, o.a. door het voorblad open te snijden.

6 Synthese

Als algemeen besluit kunnen we stellen dat we vooral een inzicht kregen in een deel van de materiële cultuur van de bewoners van *Walraversijde* in de 15de eeuw.

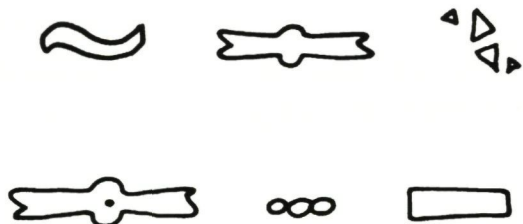
Het onderzoek toont aan dat mannen, vrouwen en kinderen op een vergelijkbare manier als in andere sites vertegenwoordigd zijn. De mannenvoeten hadden een normale grootte vergeleken met andere sites, vrouwen hadden iets kleinere voeten. Het is niet zeker of de grotere maten tussen de mannenschoenen kunnen verklaard worden door te stellen dat het winterschoenen zijn. Economisch gezien lijken de bewoners tot een soort middenklasse te behoren. Zij konden zich meer stillegangen veroorloven dan gewoon was, maar toch zijn de tripladen niet versierd. Het merendeel van de schoenen is halfhoog. Dit wijst op een bevolking van ambachtslieden en werkende mensen: zij hadden functionele schoenen nodig.

Wanneer het leer uit Raversijde vergeleken wordt met dat uit andere sites zijn er geen speciale kenmerken gevonden. De schoenen van Raversijde passen goed in het beeld dat we hebben van de middeleeuwse schoenen in Noordwest-Europa. Tijdens het onderzoek zijn enkele aspecten naar voor gekomen die toch meer aandacht verdienen en die de moeite waard zijn om verder te onderzoeken, in Raversijde zelf en in andere sites. Zo is er het relatief grote aantal stillegangen. Verdere opgravingen van andere sectoren van het dorp zullen moeten uitwijzen of het hier gaat om het afval van een beperkte groep mensen binnen het dorp of dat dit een kenmerk is voor het hele dorp. Voor de problematiek van de 'winterschoenen' zou het interessant zijn om dit te kunnen vergelijken met onderzoek uit andere sites. Waren dit inderdaad winterschoenen, wat werd dan gebruikt als isolatiemateriaal en waarom hadden vrouwen geen grotere schoenen nodig? Ook de redenen voor de gelijkenis met Kampen, en niet alleen op gebied van schoeisel, kunnen in de toekomst nog verder uitgezocht worden.

⁶⁰ Goubitz 1987b, 20.

⁶¹ van Driel-Murray 1988-1989, 160-162, voor de eerste helft van de 14de eeuw, maar zonder vermelding welke bronnen zij precies heeft geraadpleegd; ook Goubitz 1989a, 73 beschouwt halfhoge en hoge schoenen als schoeisel van de lagere standen.

⁶² Schnack 1992, 156 en voetnoot 85.

11 Ingestempelde binnenzoolversieringen. Schaal 1:1.
Stamped innersole decorations. Scale 1:1.

7 Catalogus

In figuren 12-42 (schaal 1:3) worden de best bewaarde en meest representatieve stukken gegeven⁶³. In de kantlijn staat van elk stuk het featurenummer aan de hand waarvan kan overgeschakeld worden naar de beschrijvende catalogus om na te gaan welke andere stukken in dezelfde context gevonden zijn.

De afmetingen van zolen worden gegeven als volgt:

de lengte van de zool / de breedte van het voorste deel / de breedte van de taille / de breedte van de hiel;

'-': stuk niet bewaard;

'()': stuk slechts gedeeltelijk bewaard.

Links, rechts en het type worden bij zolen en bovenleer enkel aangeduid wanneer het met zekerheid vast te stellen is.

De beschrijvingen van de stukken uit postmiddeleeuwse contexten zijn apart behandeld achteraan.

De gebruikte afkortingen zijn: L: links, R: rechts, vk: vleeskant, nk: nerfkant, l: lengte, b: breedte, h: hoogte.

744

- 1: zool, R, type 2, (11)/5/2,5/-

790

- 1: herstelde zool (166)
- 2: zool, L, herstelstuk, 11/8,5/-/-
- 3: zool, L, type 1, (12)/7.5/-/-
- 4: zool, tunnelsteken aan de vk, (11)/-/5/-
- 5: stuk met onbepaalde functie
- 6: bovenleer, L, type 1 (195)
- 7: riempje of veter, l: 7.5 cm, b: 0,5 cm
- 8: bovenleer van trip of platijn, zeer dik leer (318)
- 9: herstelde zool (167)
- 10: zool, herstelstuk van '9' (169)
- 11: tussensand, 2 rijen naaigaten
- 12: bovenleer, L, type 4 (270)
- 13: herstelde zool (168)
- 14: bovenleer, inzetstuk bij '15' (271)
- 15: bovenleer, R, type 4 (272)
- 16: hielversteviging, type 2 (342)
- 17: tong, type 1
- 18: inzetstuk (402)
- 19: hielversteviging uit '15' (336).
- 20: houten zool van een trip (324)

833

- 1: zool, L, type 2 (13)
- 2: zool, L, type 2, hoort bij '3' (14)
- 3: bovenleer, L, type 4
- 4: hielversteviging: 2 x type 2, b: 4 cm, h: 4 cm en b: 9 cm, h: 5,5 cm
- 5: stuk riem (413)
- 6: tong, type 2 (394)

841

- 1: zool, R, (18)/8/4/-
- 2: zool, L, type 2 (15)
- 3: samengestelde zool (127)
- 4: bovenleer, L, type 4 (273)
- 5: vetergatversteviging, type 1
- 6: bovenleer, L, type 1, 7 of 8 vetergaatjes
- 7: bovenleer, type 4 (274)
- 8: hielversteviging, type 1 (337)
- 9: vetergatversteviging, type 1 (369)

845

- 1: zool van een kinderschoentje (119)
- 2: bovenleer, voorblad van een kinderschoen
- 3: samengestelde zool (128)
- 4: 7 smalle reepjes, afwerking van een beurs (431)
- 5: 2 riemstukken die passen op elkaar (414)
- 6: stuk riem (415)
- 7, 8, 9 (438), 10, 11, 12, 13: stukjes met onbepaalde functie
- 14: deel van een hielversteviging

919

- 1: samengestelde zool (129)
- 2: hiel van zool '1' (130)
- 3: zool, gescheurd, (16)/(8)/4/5
- 4: 2 stukjes met onbepaalde functie
- 5: stuk met onbepaalde functie, zwart door verhitting? (439)

955

- 1: zool, R, gescheurd, gesplitst, (16)/7/3/5

973

- 1: zool, R, type 4 (100)
- 2: hengsel van een emmer (435)

990

- 1: samengestelde zool (131)
- 2: stuk met onbepaalde functie

1143

- 1: 2 kleine stukjes zwart leer, ongeveer driehoekig, langs de rand naaigaatjes

1377

- 1: versneden zool (184)
- 2: zool, (8.5)/-(3)/-

1594

- 1: versneden zool (185)
- 2: stukje afval
- 3: 2 driehoekige stukken, 0.5 cm dik

1597

- 1: langwerpige, tamelijk dikke stukjes
- 2: zool, L, type 2 (16)
- 3: samengestelde zool (132)
- 4: zool, R, type 5 (112)

⁶³ Goubitz 1984.

- 5: versneden zool (186)
 6: vetergatversteving, type 1
 7: bovenleer, de neus, de zool van de schoen is hersteld geweest
 8: driehoekig stuk, afval
 9: stuk met onbepaalde functie, misschien bovenleer?
 10: stuk riem (416)
 11: bovenleer, voorblad, uitgelengde teen, geen aanduiding van de sluiting.
- 1631**
 1: riem met 4 nageltjes in (2 x 2 in de dwars-richting), l: 23 cm, b: 2 cm
- 1723/duig 1-4**
 1: zeer kleine stukjes leer afkomstig van een lap die over het bomgat van een ton gespannen was
 2: driehoekig stuk met gat in het midden⁶⁴.
- 1889**
 1: tussenrandfragment
- 1892**
 1: stuk met onbepaalde functie, met stuk metaal op (440)
- 2019**
 1: stuk met onbepaalde functie (442)
- 2049**
 1: zool, R, type 2, gescheurd, (18.5)/8/3/-
- 2053**
 1: zool, L, type 2 (17)
 2: zool, L, type 4 (101)
 3: zool, L, gescheurd, 16/-/3/3,5
 4: bovenleer, nog 1 vetergat en stukje veter
- 2054**
 1: zool, enkel de hiel
- 2056**
 1: zool, R, type 2 (18)
 2: zool, L, rond gaatje vooraan, (23)/8.5/3/4,5
 3: zool, L, type 3 (70)
 4: zool, R, type 2 (19)
 5: zool, L, type 3 (71)
 6: zool, L, type 1, gescheurd, (14)/5/2/-
 7: samengestelde zool, L, type 2, (17)/(8)/(3,5)/-
 8: zool, R, type 3, gescheurd, (12)/7/-/-
 9: onderzool (150)
 10: samengestelde zool (133)
 11: zool, R, type 2, gescheurd, (11,5)/7/-/-
 12: zool, R, type onbepaald, gescheurd, (18,5)/6,5/2,5/3,5
 13: zool, R, type 3 (72)
 14: zool, L, type 2, gescheurd, (19)/7,5/2,5/-
 15: zool, versneden, (13)/(8)/-/-
 16: bovenleer, wreef, de teen is afgesneden
 17: onderzool (151)
 18: onderzool, R, gescheurd, (12)/5/3,5/-
 19: zool, versneden, (6)/-/-/4
 20: zool, L, type 1, gescheurd, (18)/7,5/3/-
 21: zool, L, (13,5)/5/3/3,5
 22: zool, L, gescheurd, (12,5)/(4,5)/2,5/-
 23: zool, type 3, gescheurd, (18)/(6)/(2)/-
 24: zool, L, type 2, gescheurd, (11)/5/2,5/-
 25: zool, gescheurd, het leer is bijna niet afgesleten, (12)/-/3,5/-
 26: zool, L, type 2 (20)
 27: samengestelde zool, L, (11)/6,5/2/-
 28: zool, gescheurd, (10)/6/(2,5)/-
 29: zool, gescheurd, (10)/(5,5)/2/-
 30: zool, herstelstuk, voorste deel
 31: bovenleer, voorblad van een kinderschoen, de sluiting opzij is niet bewaard
 32: bovenleer, voorblad, geen aanduiding van de sluiting
 33: bovenleer, voorblad van een kinderschoen, geen aanduiding van de sluiting
 34: bovenleer, voorblad, geen aanduiding van de sluiting
 35: bovenleer, voorblad van een kinderschoen met uitgelengde punt, geen aanduiding van de sluiting, is vooraan geretoucheerd geweest
 36: bovenleer, voorblad, geen aanduiding van de sluiting
 37: bovenleer, zijpand van een kinderschoen
 38: bovenleer, hiel, geen aanduiding van de sluiting
 39: bovenleer, hiel, geen aanduiding van de sluiting
 40: bovenleer, hiel, geen aanduiding van de sluiting
 41: bovenleer, type 2 (232)
 42: stukjes bovenleer met vetergaatjes
 43: bovenleer met nog 2 vetergaatjes en 1 stukje veter
 44: bovenleer, R, type 3, met het riempje van de gespsluiting
 45: bovenleer, R, type 3 (257)
 46: bovenleer, type 2, geitenleer (determinatie: O. Goubitz) (233)
 47: stuk met onbepaalde functie (444)
 48: tong, type 1 (390)
 49: tong, type 2 (395)
 50: tong, type 2 (396)
 51: inzetstuk (403)
 52: zoolrand van bovenleer
 53: hielversteving, type 2 (343)
 54: hielversteving, type 2 (344)
 55: inzetstuk (404)
 56: stuk met onbepaalde functie
 57: randversteving
 58: gespriempjes of afval? (446)
 59: versneden bovenleer
 60: versneden bovenleer
 61: vetergatversteving, type 1
 62: messchede (426)
 63: stuk met onbepaalde functie
 64: stukje afval
 65: delen van een kokertje, h: 3 cm

⁶⁴ Houbrechts & Pieters
 1995/1996, 236-237
 (tonput 659).

- 66: stuk met onbepaalde functie
- 67: stuk met onbepaalde functie
- 68: stuk met onbepaalde functie
- 69: versteviging van de zool van een stillegang (386)
- 70: stuk met onbepaalde functie
- 71: bovenleer, L, type 3 (256)
- 72: stuk met onbepaalde functie, geitenleer (determinatie: O. Goubitz) (445)
- 73: bovenleer, type 2 (234)
- 74: zool in kurk, een stukje van de binnenzool zit er nog op (334)
- 75: stuk met onbepaalde functie (447)

2069

- 1: zool, gescheurd, (9)/-/3/(4)
- 2: bovenleer, type 2 (235)
- 3: tong, type 2
- 4: bovenleer, inzetstuk
- 5: stuk met onbepaalde functie
- 6: hielversteviging, type 2, b: (5) cm, h: 5,5 cm

2071

- 1: zool, R, type 2, gescheurd, (20,5)/9/2,5/-
- 2: herstellende zool (170)
- 3: samengestelde zool, (8,5)/(5)/2,5/-
- 4: vetergatversteviging, type 1
- 5: bovenleer, type 1, zijpand
- 6: 2 stukken met onbepaalde functie

2073

- 1: zool, L, type 2 (196)
- 2: bovenleer, L, type 1 (197)

2081

- 1: zool, R, 25/8/4/5
- 2: bovenleer, L, type 1 (198)
- 3: vetergatversteviging, type 1 (370)

2085

- 1: zool van een kinderschoen (120)
- 2: veter

2088

- 1: zool, type 5 (113)
- 2: zool, R, gescheurd, (20)/8,5/5,5/-
- 3: zool, R, gescheurd, (14)/-/3,5/4,5
- 4: zool, type 5 (114)
- 5: bovenleer, de neus van een kinderschoen, onduidelijke sluiting

2092

- 1: bovenleer, stillegang

2125

- 1: bovenleer, L, type 1, hiel- en zijstukken, 1 of 2 vetergaten

2148

- 1: zool, R, type 3 (73)
- 2: zool, R, gescheurd, (18)/6/3/3,5
- 3: samengestelde zool, L, (13)/6/3/-

- 4: stuk bovenleer
- 5: stuk bovenleer
- 6: bovenleer met 2 vetergaatjes en klein stukje veter

2159

- 1: bovenleer, type 2 (236)
- 2: stuk met onbepaalde functie (448)

2162

- 1: zool, R, type 3 (74)
- 2: zool, L, gescheurd, (16)/7,5/2,5/-

2173

- 1: herstellstuk zool (171)

2208

- 1: 2 stukken riem, b: 2 – 2,5 cm

2215

- 1: zool, R, type 2 (21)

2216

- 1: zool, R, type 2 (22)
- 2: zool, L, type 2, enkel de neus
- 3: samengestelde zool (134)
- 4: samengestelde zool (135)
- 5: zool van een kinderschoentje (121)
- 6: 3 vetergatverstevigingen, type 1
- 7: stukjes riem
- 8: stukje veter
- 9: bovenleer, type 1, nog 1 vetergaatje
- 10: samengestelde zool (136)

2220

- 1: zool, L, type 2 (23)

2221

- 1: zool, L, type 2 (24)
- 2: zool, L, type 3, gescheurd, (17)/7/2,5/-
- 3: samengestelde zool (137)
- 4: zool, L, type 4 (102)
- 5: onderzool, (16)/(6)/3,5/4,5
- 6: stuk met onbepaalde functie
- 7: bovenleer, onduidelijke sluiting (313)
- 8: bovenleer, R, type 1 (199)
- 9: gespje, bij schoentype 3 (258)
- 10: bovenleer, voorblad
- 11: bovenleer, onduidelijke sluiting (312)

2241

- 1: zool, L, type 2 (25)
- 2: zool, R, type 2 (26)
- 3: zool, L, type 2 (27)
- 4: bovenleer, met hielversteviging type 1 (338)
- 5: bovenleer, L, type 3 (259)
- 6: tong
- 7: gespleetje van schoentype 3; de stukken 3-4-5-6-7 horen bij elkaar
- 8: bovenleer, neus

2267

1: zool, R, type 2 (28)

2277

1: losse stukjes bovenleer

2323

1: herstellende zool, L, type 2, 22/6,5/(4)/(4)

2348

- 1: zool, gescheurd, (14)/(7)/1,5/3,5
- 2: zool, R, type 4, hoort bij '19' en '20' (325)
- 3: onderzool, L, 26/9/(5)/(5,5)
- 4: zool, L, gescheurd, (17)/(6)/2,5/4
- 5: zool, type 3, gescheurd, (12)/7,5/-/-
- 6: versneden zool (187)
- 7: zool, R, type 2, gescheurd, (11)/5,5/(2,5)/-
- 8: zool, L, type 2 (29)
- 9: zool, L, gescheurd, (21)/(7)/3/4
- 10: zool, L, type 4 (103)
- 11: zool, R, 16,5/(5)/2,5/3
- 12: zool, teen
- 13: stukje van een meervoudige zool
- 14: zool, L, gescheurd, tunnelsteken rondom, (12)/6,5/(3)/-
- 15: stukje met 4 lagen leer boven elkaar
- 16: bovenleer met stukje veter
- 17: stuk met onbepaalde functie
- 18: messchede (427)
- 19: tripband, van een stillegang, hoort bij '2' en '20' (326)
- 20: tripband, van een stillegang, hoort bij '2' en '19' (327)
- 21: stukje snijafval
- 22: 3 stukjes riem met indrukken van stof?
- 23: zool, type 3, (12)/(6)/(3)/-
- 24: zool, gescheurd, (14)/(8)/-/-
- 25: 2 ronde stukken met onbepaalde functie (441)
- 26: zoolpunt? (449)
- 27: stukjes riem
- 28: zool, type 3, enkel de teen
- 29: stuk met onbepaalde functie
- 30: tussenrandfragment
- 31: stuk met onbepaalde functie
- 32: stuk met onbepaalde functie
- 33: zool van een kinderschoen (122)
- 34: hiel van een samengestelde zool
- 35: stuk met onbepaalde functie
- 36: stuk met onbepaalde functie
- 37: zool, type 3, enkel de teen
- 38: zool, type 3, enkel de teen
- 39: tripblad, van een trip of platijn, b: 6,5 cm, h: 10 cm
- 40: tripblad van een stillegang, b: 9 cm, h: 6,5 cm
- 41: stuk met onbepaalde functie
- 42: sluitriempje
- 43: bovenleer, enkel de neus, hoort bij '37'
- 44: stuk met onbepaalde functie (450)
- 45: bovenleer, onduidelijke sluiting (314)

46: bovenleer, R, type 4 (275); de stukken 33-45-46 horen bij elkaar

47: bovenleer, R, type 4

48: zool, L, type 2 (30)

49: samengestelde zool (138)

50: zijversteving (364)

51: bovenleer, 2 gaten van een knoopjessluiting

52: bovenleer, type 1, nog 1 vetergat

53: stuk met onbepaalde functie

54: zool van een kinderschoen (123)

55: zool van een kinderschoen (124)

56: zool, type 3, enkel de teen

57: zool, R, type 3 (75)

58: zool, L, gesplitst, 23,5/6,5/2,5/3,5

59: zool, L, type 3 (76)

60: zool, type 2, (10,5)/7,5/-/-

61: zool, L, type 2

62: stuk met onbepaalde functie

63: bovenleer, neus van een schoen

64: bovenleer, type 2

65: veters

66: bovenleer, R, sluiting onbepaald

67: bovenleer, type 2 (237)

68: tripblad van een trip of platijn (319)

69: bovenleer, type 1, met 4 vetergaten

70: bovenleer, met knoopsgat

71: bovenleer, type 1

72: 2 vetergatverstevingen, type 1

73: stuk met onbepaalde functie

74: zool, L, type 3 (77)

75: zool, L, (20)/8,5/(2,5)/-

76: zool, R, type 3 (78)

77: zool, type 2, enkel de teen

78: zool, R, type 3

79: zool, type 3, enkel de teen

80: stuk met onbepaalde functie (451)

81: bovenleer, zijpand

82: bovenleer, enkel de teen

83: stuk met onbepaalde functie

84: bovenleer met 2 vetergaten, gesplitst

85: hielversteving

86: stuk met onbepaalde functie

87: bovenleer, van de schacht van een hoge schoen

88: bovenleer met 2 vetergaatjes, gesplitst

89: stuk met onbepaalde functie

90: zool, R, type 2 (31)

91: zool, type 4?, gescheurd

92: zool, L, type 3, gescheurd, 21/(6)/2/-

93: stukjes opgerold leer, kokertje van een schrijfstift?

2350

1: stuk met onbepaalde functie, tamelijk dik (452)

2: zool, type 1, versneden, (14)/6,5/-/-

3: zool, L, type 1, (1)

4: zool, R, type 1 (2)

5: versneden zool (188)

6: zool, type 2, 17,5/6/3/-

7: inzetstuk (405)

8: herstellstuk van de hiel van een zool

- 9: stuk riem (417)
 10: stuk met onbepaalde functie
 11: riem- of veterende met metalen punt (418)
- 2417**
 1: zool van een kinderschoentje, 12/5/4/4,5
- 2488**
 1: versneden zool (189)
 2: zool, gescheurd, (8,5)/-/3/-
- 2503**
 1: tussenrandfragment
- 2515**
 1: zool, gescheurd, (14)/(5)/3,5/5
- 2516**
 1: stukjes riem, b: 4 cm
- 2525**
 1: zool, gescheurd
 2: 2 stukken van een zool
- 2530**
 1: zool, L, gescheurd, (15)/(5)/2/3,5
 2: zool, type 3, gescheurd, in het midden voor-
 aan is een gat gesneden, (12)/6,5/-/-
 3: hielversteviging, type 1 (339)
 4: stukjes riem, l: 8,5 cm, b: 1 cm en l: 2 cm,
 b: 4 cm
 5: stukjes leer met gaatjes: riem? l: 6 cm, b: 2
 - 2,5 cm
 6: spiraal (453)
- 2554**
 1: zool, R, type 2 (32)
- 2573**
 1: tripblad van een stillegang (328)
- 2674**
 1: herstelstuk zool (172)
 2: versneden zool (190)
- 2679**
 1: afgesneden hiel van een zool
 2: bovenleer, L, type 3? (315)
 3: bovenleer, waarschijnlijk type 3
 4: bovenleer, L, type 4
 5: stukje afval
 6: stukje riem
- 2683**
 1: bovenleer, L, type 3, zijpand met stukje
 gespriem
 2: bovenleer, R, type 3, zijpand met stukje
 gespriem
 3: bovenleer, type 2 (238)
- 2684**
 1: zool, L, type 3 (79)
- 2: bovenleer, R, type 3, zijpand met gespo-
 ning
 3: bovenleer, type 2 (239)
 4: bovenleer, stuk met 1 vetergaatje
 5: zool, L type 3, 19/7/3/3,5
 6: tong, type 2 (397)
 7: zool, L, type 2 (35)
- 2685**
 1: hielversteviging, type 2 (345)
 2: bovenleer, L, type 3 (260)
 3: bovenleer, R, type 3, zijpand
 4: bovenleer, type 2 (240)
 5: vetergatversteviging, type 2 (381)
 6: inzetstuk (406)
 7: bovenleer, type 2 (241)
- 2686**
 1: stukje afval, tamelijk dik (4 mm)
- 2687**
 1: een volledige schoen, type niet meer te
 achterhalen omdat het leder teveel geplooid
 en hard geworden is door de bewaring in
 de grond
 2: bovenleer, zijpand, geen sporen van de slui-
 ting
 3: zool, L, type 2 (36)
 4: grote stukken leer, functie onbepaald
 5: bovenleer zonder verdere aanduiding
 6: driehoekig inzetstuk
 7: inzetstuk (407)
 8: inzetstuk (408)
 9: hielversteviging
 10: hielversteviging, type 2 (346)
 11: stuk met onbepaalde functie
 12: bovenleer, R, type 3 (261)
 13: stuk met onbepaalde functie (454)
 14: grote lap met één gat erin (455)
 15: bovenleer, type 4, met stukje van een knoop-
 veter
 16: bovenleer, zijpand, sluiting onbepaald
- 2689**
 1: zool, R, type 3 (80)
- 2693**
 1: zool, L, type 3 (81)
 2: bovenleer, sluiting onbepaald
 3: bovenleer, type 4, voorblad, met tunnelste-
 ken van een versteviging, zou bij '2' kun-
 nen horen
 4: zool, type 2, gescheurd
 5: samengestelde zool (139)
 6: versneden zool (191)
- 2703**
 1: versneden zool (192)
 2: zool, type 1, gescheurd
 3: bovenleer met vetergatversteviging, type 2
 (382)
 4: bovenleer, type 2, zijpand

5: tong, type 1

6: stuk met onbepaalde functie

2704

1: zool, R, type 2 (37)

2717

1: zool, L, type onbepaald, (18)/6,5/3/3,5

2: hielversteving, type 2

3: 3 vetergatverstevingen, type 2

4: bovenleer, R, type 4 (276)

2720

1: bovenleer, L, type 3, hiel en buitenste zijpand

2730

1: tussenrandfragmenten

2736

1: versneden zool (193)

2: hielversteving, type 2 (347)

3: tailles van zolen, gesplitst

4: bovenleer, L, type 4, van een kinderschoen (277)

5: zool, L, type 2 (38)

2739

1: onderzool (152)

2: stuk met onbepaalde functie (456)

3: bovenleer, nog 2 knoopgaatjes

4: staartknoop

5: zool, type 3, gescheurd, (11,5)/5,5/-/-

6: hielversteving, type 2, b: (9) cm, h: 5 cm

2743

1: zool, L, type 2 (39)

2: stuk met onbepaalde functie (457)

3: hielversteving, type onbepaald, b: (6,5) cm, h: (5) cm

4: vetergatversteving, type 1, hoort bij '8' (200)

5: bovenleer, L, type 1

6: zool, L, type 2, hoort bij '7' (201)

7: bovenleer, type 1, hoort misschien bij '8' (202)

8: bovenleer, L, type 1 (203)

9: vetergatversteving, type 1, hoort bij '3'

2744

1: zool, R, type 2 (40)

2: stuk met onbepaalde functie (458)

3: stukken riem (419)

4: bovenleer, type 1, stuk van de sluiting

5: hielversteving, type 2 (348)

6: stuk met onbepaalde functie

7: bovenleer, R, type 4, zijpand tot aan de hiel, met 3 knoopsgaten

8: bovenleer, type 4, zijpand met 2 gaatjes van de knoopaanhechting; de stukken 1-2-3-8 horen bij elkaar

9: samengestelde zool (140)

10: bovenleer, waarschijnlijk type 1

2745

1: zool, sterk gescheurd

2764

1: zool, L, type 2 (33)

2: zool, R, type 2 (34)

3: zool, R, type 1 (3)

4: zool, L, type 3, gescheurd, (18)/6,5/2/-

5: zool, L, type 1, gescheurd, (19)/9,5/-/-

6: zool, R, type 3, gescheurd, (15)/7/-/-

7: zool, R, type 3, gescheurd, (11)/7,5/-/-

8: zool, de randen zijn afgescheurd

9: zool, type 3, enkel de teen

10: bovenleer, type 2 (242)

11: bovenleer, L, type 3, stuk zijpand

12: bovenleer, type 2, zijpand met 1 vetergat

13: russenrandfragment

14: stukje van een veter

15: stuk met onbepaalde functie

16: zool, enkel de taille, was hersteld of versterkt

17: zool, L, type 1 (4)

18: zool, L, type 1, gescheurd, (19,5)/7,5/3,5/-

19: zool, L, de hiel en de randen zijn afgescheurd

20: zool, L, type 5 (115)

21: zool, type 3, gescheurd, (13)/7,5/-/-

22: stuk met onbepaalde functie

23: tripblad van trip of platijn (320)

24: hielversteving, type 2

25: riem of strook die meegenaid wordt bij een trip of platijn (420)

26: bovenleer, type 2, met 2 vetergaten

27: vetergatversteving: hoort bij '26'

28: inzetstukje

29: vetergatversteving, type 1

30: stuk met onbepaalde functie (459)

31: bovenleer, type 2, met 3 vetergaatjes

32: stuk met onbepaalde functie

33: bovenleer, neus, sluiting onbepaald

34: stuk met onbepaalde functie

35: inzetstuk

36: inzetstuk, hoort bij '37'

37: bovenleer, voorblad van een stillegang (329)

38: bovenleer, type 1 (204)

39: herstellende zool (173)

40: zool, type 3, gescheurd, (13)/(6,5)/-/-

41: hielversteving, type 2, b: (5,5) cm, h: 6 cm

42: deel van een riempje dat binnenin de schoen is vastgezet

43: zool, R, type 3, 21/6,5/2/3

44: zool, L, type 2 (41)

45: inzetstuk (409)

46: bovenleer, type 2, stuk zijpand

47: bovenleer, type 3, zijpand

48: hielversteving, type 2 (349)

49: tong, type 2 (398)

50: stuk met onbepaalde functie

51: stuk met onbepaalde functie (460)

2767

1: vetergatversteving, type 1 (371)

- 2: bovenleer, type 1, had inzetstuk op de wreef
- 3: vetergatversteving, type 1, hoort bij '6' (372)
- 4: vetergatversteving, type 1, hoort bij '6'
- 5: stuk met onbepaalde functie
- 6: bovenleer, type 1, de zoolrand is afgescheurd

2788

- 1: herstelstuk van een zool

2803

- 1: riemstukken
- 2: zool, L, type 3 (82)
- 3: zool, type 5, gescheurd
- 4: 2 tripbladen (321)
- 5: zool, L, type 4 (104)
- 6: stuk van een gordeltas (432)
- 7: stuk van een kokertje of een schede, b: 4 cm
- 8: stuk met onbepaalde functie
- 9: bovenleer, type 2, zijpand met 1 vetergaatje
- 10: bovenleer, type 2 (243)
- 11: randversteving, type 1
- 12: onderzool (153)
- 13: 2 stukken met onbepaalde functie (461 en 462)
- 14: zool, type 3, gescheurd
- 15: samengestelde zool (141)
- 16: zool, R, type 3 (83)
- 17: herstelstuk van het voorste deel zool
- 18: herstelstuk zool (174)
- 19: herstelstuk voorste deel zool
- 20: herstelstuk zool (175)
- 21: herstelstuk voorste deel zool
- 22: herstelstuk, hiel van een zool
- 23: zool, type 3, enkel de teen
- 24: zool, type 2, enkel de teen
- 25: zool, type 3, enkel de teen
- 26: versneden zool
- 27: zool, L, type 2, enkel de teen
- 28: zool, R, type 2, gescheurd, (21,5)/8/3/-
- 29: zool, R, type 3 (84)
- 30: zool, R, type 2 (42)
- 31: zool, L, type 3, 17/5/2,5/2,5
- 32: zool, L, type 3 (85)
- 33: zool, L, type 1 (5)
- 34: zool, R, type 3 (86)
- 35: 3 hielverstevingen, type 2, b: (7,5) cm, h: (4,5) cm en b: (6) cm, h: (7,5) cm en b: 3,5 cm, h: 6 cm
- 36: zwaardschede (428)
- 37: bovenleer, voorblad
- 38: bovenleer, type 3 met stukje riem en aanduidingen voor minstens 1 gesp
- 39: bovenleer, L, type 4, zijpand
- 40: bovenleer, R, type 4, zijpand
- 41: bovenleer, R, type 4, zijpand met 1 stukje riem en nog 1 riemgaatje
- 42: stuk met onbepaalde functie
- 43: bovenleer, L, type 3 (262)
- 44: bovenleer, zijpand, gesp- of knoopjessluiting
- 45: bovenleer, L, type 3 (263)
- 46: tussenrandfragment (335)

- 47: stuk met onbepaalde functie
- 48: 3 tongen, 1 x type 1 (391), 2 x type onbepaald
- 49: tussenrand
- 50: stukken van een riempje
- 51: stuk van een riempje van een gespsluiting
- 52: bovenleer, type 4, zijpand
- 53: zool, L, hiel en teen zijn afgescheurd
- 54: bovenleer, is gesplitst
- 55: bovenleer, type 3 (264)
- 56: bovenleer, R, type 3, zijpand en hiel
- 57: bovenleer, L, type 3 (265)
- 58: bovenleer, L, type 3 (266)
- 59: bovenleer, voorblad van een schoen met open wreef
- 60: binnenzool met nerf-vleessteken langs de rand en ingestempelde versiering
- 61: inzetstuk (410)
- 62: stuk met onbepaalde functie
- 63: hielversteving, type 2, gescheurd
- 64: hielversteving, type 1 (340)
- 65: 2 stukken met onbepaalde functie

2804

- 1: stukken riem, b: 3.2 cm
- 2: stukken riem, b: 2 cm
- 3: tussenrand
- 4: hielversteving, type 1, past in '6' (341)
- 5: vetergatversteving, type 1 (373)
- 6: bovenleer, hoort bij '9' (205)
- 7: bovenleer, inzetstuk, hoort bij '9' (206)
- 8: vetergatversteving, type 1, past in '9'
- 9: bovenleer, R, type 1 (207)
- 10: zool, R, type 2 (43)
- 11: bovenleer, zoolrand met tunnelsteken erboven

2805

- 1: bovenleer, type 2, nog 2 vetergaten
- 2: bovenleer, R, type 4, zijpand met 5 knoopsgaten
- 3: zool, L, type 2 (44)
- 4: zool, L, type 5 (116)
- 5: zool, R, type 2 (45)
- 6: zool, L, type 1 (6)
- 7: zool, R, type 1, (23)/(9)/-/-
- 8: zool, R, type 2, (14,5)/7.5/-/-
- 9: samengestelde zool (142)
- 10: zool, type 2, (13,5)/11/-/-
- 11: zool, enkel het voorste deel
- 12: zool, type 1, (9)/8,5/-/-
- 13: zool, type 2, enkel het voorste deel
- 14: zool, type 3, enkel het voorste deel
- 15: zool, type 5, enkel stuk voorste deel
- 16: herstelstuk zool (176)
- 17: messchede (429)
- 18: stuk met onbepaalde functie
- 19: hielversteving, type 2 (350)
- 20: versteving
- 21: 3 vetergatverstevingen, type 1 (oa. 374)
- 22: bovenleer, 2 x type 1
- 23: bovenleer, R, type 3

- 24: bovenleer, 2 x type 1
- 25: bovenleer, hieldeel
- 26: bovenleer, onduidelijke sluiting (316)
- 27: stuk met onbepaalde functie
- 28: bovenleer, R, type 1 (214)
- 29: zool, R, (24)/7,5/3/4
- 30: bovenleer, R, type 1, hoort waarschijnlijk bij '29' (215)
- 31: zool, L, type 5 (208)
- 32: bovenleer, L, type 1 (209)
- 33: inzetstuk bij '32' (210)
- 34: 2 vetergatverstevingen, type 1 (211 en 212)
- 35: hielversteving, type 2 (213); de stukken 31-35 horen samen

2806

- 1: samengestelde zool (143)
- 2: bovenleer, type 1, één deel van de sluiting
- 3: inzetstuk, hoort bij '4' (216)
- 4: bovenleer, voorblad (217)
- 5: vetergatversteving, type 1
- 6: vetergatversteving, type 1 (375)

2807

- 1: 2 stukjes riem, 1 versierd (421)
- 2: zool, R, type 2 (46)
- 3: samengestelde kinderzool
- 4: stuk met onbepaalde functie
- 5: driehoekig inzetstuk
- 6: 2 stukken met onbepaalde functie, passen op elkaar (463)

2809

- 1: riemstukken (422)
- 2: bovenleer, type 2, zijpand
- 3: vetergatversteving, hoort bij '5'
- 4: zool, L, type 1 (7)
- 5: bovenleer, type 1, voorblad en zijpand
- 6: zool, R, type 1 (8)
- 7: zool, L, type 2 (47)
- 8: zool, L, type 2 (48)
- 9: zool, L, type 2, (13)/6,5/-/-
- 10: zool, R, gescheurd, (18,5)/7,5/3,5/-
- 11: zool, type 3, enkel de teen
- 12: stuk met onbepaalde functie
- 13: bovenleer, type 2, zijpand
- 14: bovenleer, R, type 3 (267)
- 15: bovenleer, L, type 1
- 16: hielversteving, type 2, gescheurd
- 17: hielversteving, type 2, hoort bij '13' (351)
- 18: 2 vetergatverstevingen, type 1 (376)
- 19: 2 vetergatverstevingen, type 1
- 20: vetergatversteving, type 1, hoort bij '22' (222)
- 21: tong, type 2 (399)
- 22: bovenleer, R, type 1 (223)
- 23: bovenleer, L, type 1 (221)
- 24: bovenleer, voorblad
- 25: deel van een gordeltas (433)
- 26: deel van een gordeltas (434)
- 27: stuk met onbepaalde functie
- 28: zool, R, (20)/7/3/4

- 29: bovenleer, L, type 1 (218)
- 30: zool, L, type 1, hoort bij '29' (219)
- 31: bovenleer, R, type 4 (278)
- 32: hielversteving van '31', type 2 (279)
- 33: zool, R, type 1 (280)
- 34: zool, R, type 2 (49)
- 35: vetergatversteving van '37', type 1 (377)
- 36: vetergatversteving, type 1 (378)
- 37: bovenleer, R, type 1 (220)
- 38: hielversteving, type 2 (352)

2815

- 1: zool, L, type 2 (50)
- 2: zool, R, type 2 (51)
- 3: herstellende zool (177)
- 4: bovenleer, R, type 1 (224)
- 5: vetergatversteving, type 1, hoort bij '4'
- 6: stuk met onbepaalde functie
- 7: bovenleer, R, type 4 (281)
- 8: staartknoop

2820

- 1: zool, L, type 3 (87)

2821

- 1: zool, R, type 3 (88)
- 2: hielversteving, type 2 (353)
- 3: stuk met onbepaalde functie

2822

- 1: zool, L, type 3 (89)
- 2: bovenleer met vetergaatje
- 3: bovenleer met zoolrand en vetergaatje

2825

kinderschoentje:

- 1: zool, L, type 1 (9)
- 2: bovenleer, L, type 4, '3' past hieraan (282)
- 3: bovenleer, inzetstukje met de rest van een veter
- 4: stuk met onbepaalde functie (464)

2826

- 1: zool, R, type 2 (52)
- 2: binnenzool, de hiel, de afdruk is nog te zien op '1'
- 3: herstellende zool (178)

2828

- 1: twee lagen leer op elkaar gehouden met nog zes stukjes van twijgen
- 2: stukje leer met aan de vk nog resten van hout

2829

- 1: kinderzool, 8,5/-/3/3
- 2: zool, L, type 2 (53)
- 3: samengestelde, gescheurde zool, type 2
- 4: bovenleer, R, type 3 (268)
- 5: stuk riem (423)
- 6: zijversteving
- 7: stukje afval
- 8: binnenzool (154)

- 9: gescheurde zool
- 10: zijversteving
- 11: samengestelde zool (144)
- 12: zool van een kinderschoen (125)
- 13: zool, L, type 2, 12,5/4,5/2,5/(3)
- 14: zool, R, type 2 (54)
- 15: zool, R, type 2 (55)
- 16: zool, L, type 1 (10)
- 17: zool, L, (23)/8/3,5/4
- 18: zool, L, type 2 (56)
- 19: zool, L, type 2 (57)
- 20: zool, R, type 2 (58)
- 21: zool, L, type 1 (11)
- 22: zool, R, type 2 (59)
- 23: zool, R, type 3 (90)
- 24: zool, R, type 1 (12)
- 25: versneden zool, R, type 2, (8)/8/-/-
- 26: versneden zool (7)/(4)/-/-
- 27: versneden zool (6)/-/-/4
- 28: herstellende zool (taille)
- 29: 4 hielverstevingen: type onbepaald: b: (5,5) cm, h: (4,5) cm en b: (8) cm; h: (6) cm, type 1: b: 5,5 cm, h: 5 cm, type 2 (354)
- 30: bovenleer, type 1, zijpand met 5 vetergaten, versterkt, maar niet tot helemaal bovenaan
- 31: bovenleer, L, type 1 (225)
- 32: bovenleer, type 1, nog 6 vetergaten
- 33: bovenleer, type 1, nog 2 vetergaten
- 34: bovenleer, type 1, nog 2 vetergaten
- 35: 2 vetergatverstevingen, type 1
- 36: stukje snijafval?
- 37: 3 losse stukken bovenleer
- 38: bovenleer, 3 zijpanden
- 39: stuk met onbepaalde functie (465)
- 40: bovenleer, voorblad
- 41: bovenleer, voorblad (enkel de neus)
- 42: bovenleer, voorblad (enkel de neus)
- 43: bovenleer, voorblad
- 44: bovenleer, voorblad (sterk versneden)
- 45: bovenleer, zijpand met tunnelsteken van een versteving
- 46: bovenleer, voorblad
- 47: bovenleer, voorblad
- 48: bovenleer, voorblad
- 49: bovenleer, type 3, met resten van een gesp
- 50: bovenleer, L, type 4 (283)
- 51: onderzool, L

2830

- 1: binnenzool (155)
- 2: zijversteving
- 3: tripblad uit 2 lagen (330)

2834

- 1: messchede (430)

2837

- 1: stukje snijafval

2838

- 1: stukken van onderzolen, allemaal met tunnelsteken, maar de randen zijn sterk afgesleten

2839

- 1: zool, L, type 3 (91)
- 2: samengestelde zool, L, type 2, (16)/(7)/3/-
- 3: zool, R, type 2, 16,5/6,5/3/-
- 4: hielversteving, type 2, gescheurd, h: 4,5 cm
- 5: bovenleer, type 1

2840

- 1: zool, L, type 4 (105)
- 2: zool, R, (25)/8/2,5/4
- 3: versneden zool (194)
- 4: samengestelde zool, R, (28)/8/3/6
- 5: bovenleer, type 2, bovenrand van een zijpand
- 6: bovenleer, stukje riem aanwezig
- 7: zijversteving (365)
- 8: bovenleer, voorblad, langs 1 zijkant tot aan de hiel
- 9: bovenleer, type 2, nog 1 vetergat
- 10: zool, sterk gescheurd
- 11: hielversteving, type 2 (355)
- 12: tripblad, het hout van de trip is er bij gevonden (322)
- 13: hielversteving, type 2 (356)
- 14: zool, R, type 3 (92)
- 15: zool, R, gescheurd
- 16: zool, R, type 3 (93)
- 17: stuk met onbepaalde functie
- 18: zool, R, type 3 (94)
- 19: bovenleer, L, type 4, voorblad van een kinderschoen
- 20: bovenleer, hiel en zijpand van een schoen met opening op de wreef
- 21: zool, L, type 4 (106)
- 22: zool van een kinderschoen (126)
- 23: zool, type 3, gescheurd
- 24: zool, type 5, gescheurd
- 25: zool, R, type 5 (117)
- 26: zool, L, type 2 (60)
- 27: zool, type 5, gescheurd
- 28: hielherstelling
- 29: versteving van de zool van een stillegang (387)
- 30: tripblad met de gesp nog aan (331)
- 31: punten van de tussenranden van zolen van type 4
- 32: uiteinde van een riem
- 33: riemstukje
- 34: riemstukje
- 35: tussenrandfragmenten horend bij een herstellende zool
- 36: vetergatversteving, type 1
- 37: vetergatversteving, type 2 (383)
- 38: vetergatversteving, type 2
- 39: bovenleer, stukje voorblad
- 40: stukje tripblad van een stillegang
- 41: hielversteving, type 2, gescheurd
- 42: hielversteving, type 2 (357)

43: hielversteviging, type 2 (358)
 44: hielversteviging, type 2 (359)
 45: hielversteviging, type 2, versneden
 46: 3 stukken met onbepaalde functie
 47: tong, type 1 (392)
 48: tong, type 1
 49: tong
 50: tong, type 2
 51: bovenleer, type 2, stukje met 1 vetergat
 52: vetergatversteviging, type 2
 53: bovenleer, R, type 3, nog 1 gespgaatje
 54: bovenleer, type 2 (244)
 55: bovenleer, type onbepaald, nog 1 vetergat
 56: bovenleer, type 2 (245)
 57: bovenleer, L, type 3 (269)
 58: bovenleer, type 3, zijpand waar de gesp zat
 59: bovenleer, type 2 (246)
 60: bovenleer, type 2, voorblad
 61: bovenleer, type 2 (247)
 62: bovenleer, L, type 4 (284)
 63: bovenleer, R, type 1 (226)
 64: bovenleer, onduidelijke sluiting (317)
 65: bovenleer, enkel de instapopening, onbepaalde sluiting
 66: stuk met onbepaalde functie
 67: onderzool (156)
 68: binnenzool (157)
 69: versteviging van de zool van een stillegang, past bij '68' (388)
 70: punt van de zool een stillegang, zit nog vast aan de onderzool
 71: tussenrand van een stillegang
 72: tripblad van een stillegang (332)
 73: stukje tripblad van een stillegang
 74: onderzool, L
 75: tong, type 2 (401)
 76: binnenzool (158)
 77: vetergatversteviging, type 2 (385)
 78: onderzool, L, enkel het voorste deel
 79: bovenleer, type 2
 80: binnenzool (159)
 81: hielversteviging, type 1, gescheurd
 82: vetergatversteviging, type 2 (384)
 83: bovenleer, type 2 (248)
 84: bovenleer, type 2 (249)
 85: bovenleer, type 2 (250)
 86: tong, type 1 (393)
 87: stuk tripblad van een stillegang
 88: stuk met onbepaalde functie
 89: onderzool (160)
 90: zool, R, type 3 (95)
 91: binnenzool
 92: versteviging van de zool van een stillegang, past bij '91' (389)
 93: bovenleer, voorblad stillegang
 94: hielversteviging, type 2 (360)
 95: binnenzool (161)
 96: tailleversteviging van '95' (162)
 97: tripbladen van een stillegang
 98: zool, L, type 4 (107)
 99: tong
 100: bovenleer, type 2 (251)

101: bovenleer, type 2 (252)
 102: bovenleer, voorblad van een schoen die open is op de wreef
 103: onderzool, L, samengesteld
 104: binnenzool, R, 25/7,5/4/4,5
 105: tong, type 2 (400)
 106: bovenleer, type 2 (253)
 107: bovenleer, type 2 (254)
 108: vetergatversteviging van 110 (255)

2844

1: zoolstukken, 1 x de taille en 1 x het voorste deel
 2: tussenrandfragmenten

2847

1: herstellende zool (179)
 2: zool, L, type 2, (21)/8,5/4,5/-
 3: zool, R, type 2, (17,5)/8,5/-/-
 4: zool, L, samengesteld, (21)/7,5/2,5/-
 5: samengestelde zool, R, (17)/-/4/4,5
 6: herstellende zool (180)
 7: hielversteviging, type 1, gescheurd
 8: bovenleer, L, type 4 (285)
 9: vetergatversteviging, type 1 (379)
 10: hielversteviging en tegelijk vetergatversteviging, type 1 (380)

2848

1: zool, R, type 2 (61)
 2: zool, R, gescheurd, (18)/-/3,5/4,5
 3: zool, R, type 1, (18,5)/9/-/-
 4: herstellende zool (181)
 5: herstellende zool (182)
 6: samengestelde zool (145)
 7: zool, R, type 3 (96)
 8: zool, R, type 2 (62)
 9: bovenleer, inzetstuk met twee vetergaatjes
 10: 2 vetergatverstevigingen, type 2

2853

1: bovenleer, type 2, nog 1 vetergat

2857

1: zool, R, type 3, (23)/7,5/3/-
 2: zool, L, type 3, gescheurd
 3: bovenleer, L, type 4 (286)
 4: zool, R, type 2 (63)
 5: zool, R, type 2, (15)/6/3/-
 6: herstellende zool (183)
 7: hielversteviging, type 2 (361)
 8: zool, L, type 2 (64)

2860

1: zool, R, type 2 (65)
 2: zijversteviging (366)
 3: hielversteviging, type 2 (362)
 4: zool, R, van een kinderschoen
 5: gesp
 6: tripblad stillegang, gedeeltelijk uit 3 lagen leer (333)

2932

- 1: samengestelde zool, R, type 3, (21,5)/9/4/-
- 2: samengestelde zool, L, (19)/(7)/3/4
- 3: bovenleer, R, type 1, 6 vetergaten, er zat een inzetstuk op de wreef
- 4: bovenleer, type 1, voorblad en een stuk van een zijpand, 5 vetergaten
- 5: samengestelde zool, L, type 4 of 5, (18)/8/3,5/-
- 6: bovenleer, zoolrand met sporen van een zijversterking

3730

- 1: stuk met onbepaalde functie
- 2: stukje riem?(424)
- 3: versneden zool, R, type 2

3781

- 1: zool, L, type 2, gescheurd, (14)/8/-/-

3853

- 1: stuk riem? l: 19 cm, b: 1 cm, er zitten gaatjes in op 1,3 cm afstand, sommige zijn open, in andere zit nog metaal

3867

- 1: versneden zool, R, voorste deel

3879

- 1: zool: hiel van een samengestelde zool, (7,5)/-/3,5/5

3890

- 1: zool, type 3, gescheurd, (21)/(7)/2/-
- 2: bovenleer, zijpand zonder aanduiding van de sluiting

3939

- 1: bovenleer, voorblad, geen aanduiding van de sluiting, maar waarschijnlijk zat die opzij
- 2: samengestelde zool, (6,5)/-/2,5/4
- 3: zool, L, type 4 (108)
- 4: zool, L, type 3, (18,5)/5,5/2,5/-
- 5: samengestelde zool, (7,5)/-/3/5
- 6: versneden zool (hiel)
- 7: afsnijdsels?
- 8: bovenleer, R, type 4, nog 1 gesp aanwezig

3973

- 1: herstelstuk zool, taille en 1 zijkant schuin afgesneden, (8,5)/-/3/6

3992

- 1: bovenleer, R, type 4, enkel het inzetstuk met het bovenste staartknoopje ontbreekt.

4014

- 1: versneden zool, (6,5)/-/5

4017

- 1: versneden onderzool, type 5

4018

- 1: zool, R, type 4 (109)
- 2: zool, R, type 4 (110)

4019

- 1: onderzool (163)

4051

- 1: zool, L, type 3 (97)
- 2: zool, L, type 3 (98)

4056

- 1: stuk met onbepaalde functie (466)

4184

stillegang, R: 1-4

- 1: onderzool (164)
- 2: enveloppe (165)
- 3: kurkzool, dikte: 0,5-1 cm
- 4: binnenzool, -/-/3,5/(5), weggesleten versiering
- 5: zool, R, type 3 (99)

4192

- 1: stukken riem, met metaal beslagen (425)

4198

- 1: zool, R, type 2 (66)
- 2 en 3: de herstelstukken van zool 1
- 4: tussenrand bij '1', '2', en '3', type 2
- 5: bovenleer, R

4203

- 1: samengestelde zool, enkel taille en aanzet tot voorste deel

4222

- 1: zijverstevinging

4226

- 1: samengestelde zool, (5)/-/4/4,5
- 2: bovenleer, L, type 1 (227)

4227

- 1: samengestelde zool, type 3
- 2 en 3: vetergatversteving, type 1
- 4: inzetstuk, hoort bij '7' (231)
- 5: trapeziumvormig verstevingstukje (228)
- 6: inzetstukje met vetergaatjes (229)
- 7: bovenleer, R, type 1 (230)
- 8: zool, L, type 2 (67)

4258

- 1: bovenleer, R, type 4, 3 knoopjes
- 2: hielversteving, type 1, uit 2 delen

4270

- 1: samengestelde zool, type onbepaald, (9)/-/3/5

4280

- 1: stuk met onbepaalde functie

4282

- 1: bovenleer, R, type 4 (287)
- 2: bovenleer, type 1, zijpand met 8 vetergaten
- 3: zool, type 2, 27/8,5/4/5
- 4: bovenleer, type 1, kinderschoen, 5 vetergaatjes
- 5: stukje bovenleer
- 6: bovenleer, L, type 4 (288)
- 7: bovenleer, R, type 4
- 8: inzetstuk (411)
- 9: zool, R, type 2 (68)
- 10: tong
- 11: hielversteving, type 2, b: 4 cm, h: 6 cm
- 12: inzetstuk
- 13: inzetstukje met 2 staartknopen, past niet aan '6'

4558

- 1: hielversteving, uit 2 delen (363)
- 2: stukje bovenleer met 1 vetergat

4826

- 1: zool, type 2, gesplitst, 24/8/4/4,5

4888

- 1: enkele stukjes zonder kenmerken, 1x de punt van een zool, 1x de zoolrand van bovenleer

5294

- 1: zool, L, type 4 of 5 (111)

5408

- 1: zool, (17)/(8)/4,5/(4,5)

5451

- 1: lederen scharnier van scharniertrip, nk naar boven, dikte 3 mm (323)
- 2: inzetstukje van een vetersluiting
- 3: bovenleer, met 1 vetergaatje
- 4: zijversteving (367)
- 5: zijversteving (368)
- 6: hielversteving, type 1, b: 4,5 cm, h: 2,5 cm, met de nk naar binnen
- 7: inzetstuk (412)
- 8: samengestelde zool, (7,5)/-/4/5

5475

- 1: zool, R, type 2 (69)
- 2: tussenrand
- 3: bovenleer, R, type onbepaald, voorblad; 1, 2 en 3 zaten nog vast aan elkaar
- 4: bovenleer, type 1, min. 2 vetergaatjes
- 5: vetergatversteving, type 1, hoort bij '4'
- 6: vetergatversteving, type 1
- 7: bovenleer, inzetstuk met 7 vetergaatjes
- 8: vetergatversteving, type 1, hoort bij '7'
- 9: bovenleer, stukje met 2 vetergaatjes
- 10: samengestelde zool
- 11: zool, type 5 (118)

Postmiddeleeuwse contexten

256

- 1: bovenleer, R, type 1, voorblad en de hiel, 5 vetergaatjes
- 2: 3 versterkingsstukjes van een veterbandschoen (289)
- 3-12: bijna volledige schoen, type 5, L:
- 3: zool, type 1 (290)
- 4: binnenzool (291)
- 5: tussenrand (292)
- 6: bovenleer (293)
- 7: bovenleer (294)
- 8: bovenleer, hieldeel
- 9: bovenleer, rechter sluitriempje (295)
- 10: verstevingstukje van de naad tussen voorblad en zijpand (296)
- 11: stuk met onbepaalde functie, geitenleer (determinatie: O. Goubitz) (436)
- 12: inzetstuk
- 13-22: volledige schoen, type 5, L
- 13: onderzool, type 1 (297)
- 14: tussenzool (298)
- 15: binnenzool (299)
- 16, 17 en 18: tussenstukjes van '13' (300, 301, 302)
- 19: bovenleer, past aan '20' (303)
- 20: bovenleer, voorblad (304)
- 21: bovenleer, zijpanden (305)
- 22: hielversteving, type 2 (306)
- 23: grote lap leer met geometrische versiering (437)

1969

- 1: hak (146)
- 2: zool, gescheurd
- 3: hiel, minstens 8 lagen leer (2 cm dik) (147)

2362

- 1: zool, L, type 1 (148)
- 2: zool, misschien versteving van een hiel
- 3: zool, gescheurd, (9)/-/5/-
- 4: stuk met onbepaalde functie
- 5: stuk met onbepaalde functie
- 6: inzetstuk
- 7: verstevingstukje
- 8: stuk met onbepaalde functie

2052

- 1: zool, gescheurd, (9)/(7)/-/
- 2: stuk met onbepaalde functie (443)
- 3: bovenleer, type 7 (311)
- 4: riempje

2827

- 1: zool, type 4, (18,5)/(6,5)/3/-
- 2: bovenleer, zijpand
- 3: bovenleer, voorblad
- 4: samengestelde zool, (7)/-/4,5/6
- 5 en 6: inzetstukjes

3116

Bijna volledige schoen, type 6

1: bovenleer, voorblad (307)

2 en 3: 2 zijpanden (308 en 309)

4: hielversteving (310)

5: meervoudige zool, type 1 (149)

6: stukje tussenrand

7: stukje zonder kenmerken, past onder een binnenzool

SUMMARY

Late and Post-Medieval Leather from the Lost Fishermen's Village of *Walraversijde* (Mun. of Oostende, Prov. of West-Flanders)

This study of the leather artefacts fits in with the overall research conducted at the site of the medieval fishermen's village of *Walraversijde*. The village, first mentioned in 1290, is situated on the coastal island *Testerep*. After its heyday in the first three-quarters of the 14th century, it got in a crisis during the war between the city of Ghent and the Count of Flanders (1379-1385). The dunes, poorly looked after during the war, drifted over the village forcing the inhabitants to rebuilt at least part of it behind the new dune belt. It's this part which is partly under excavation since 1992. *Walraversijde* suffered from a second crisis in the last two decades of the 15th century. The consequences were not as severe, but still the complete northeastern part of the village was abandoned. The troubles at sea continued and with the Eighty-Year War, more specifically during the Siege of Ostend (1601-1604), the complete village was abandoned. It never recovered and became a ruin. Only the tower of the chapel remained visible until 1860.

The archaeological research, conducted by the Institute for the Archaeological Heritage of the Flemish Community (I.A.P.), provides data on the houses, barrel wells, (cess)pits, ditches and other artefacts. The latter consisting mostly of ceramics (the biggest part is regional red ware production), but also a lot of objects related to fishing: net needles, weights, ...

The leather artefacts consist mainly of (parts of) shoes. They are best preserved in a clay-like and airtight environment, two conditions very well present at *Raversijde*. Other than shoes, there were also belts, sheaths and other objects in leather.

Most of the leather pieces can be classified into categories of soles, uppers and reinforcing pieces of uppers. Both soles (fig. 2) and uppers (fig. 4: medieval types; fig. 5: post-medieval types; fig. 7: wooden and leather pattens) fit into a typology. Type 1 is the best represented type (35%), followed by types 2 (19.5%), 4 (19%) and 3 (12.5%). The form of the reinforcement pieces depends largely on the model of the shoe they belong to.

Other leather objects are parts of belts, a few of them with a metal decoration (fig. 40:

421). Some will probably belong to horse gear or be part of wooden objects. Sheaths were also recovered, 1 of a sword (fig. 40: 428) and 4 of knives (fig. 40: 426-427-429-430). For the rest there are parts of a belt pouch, a handle, probably of a bucket, a piece put over a bunghole of a barrel and some pieces of which the origin can't be defined.

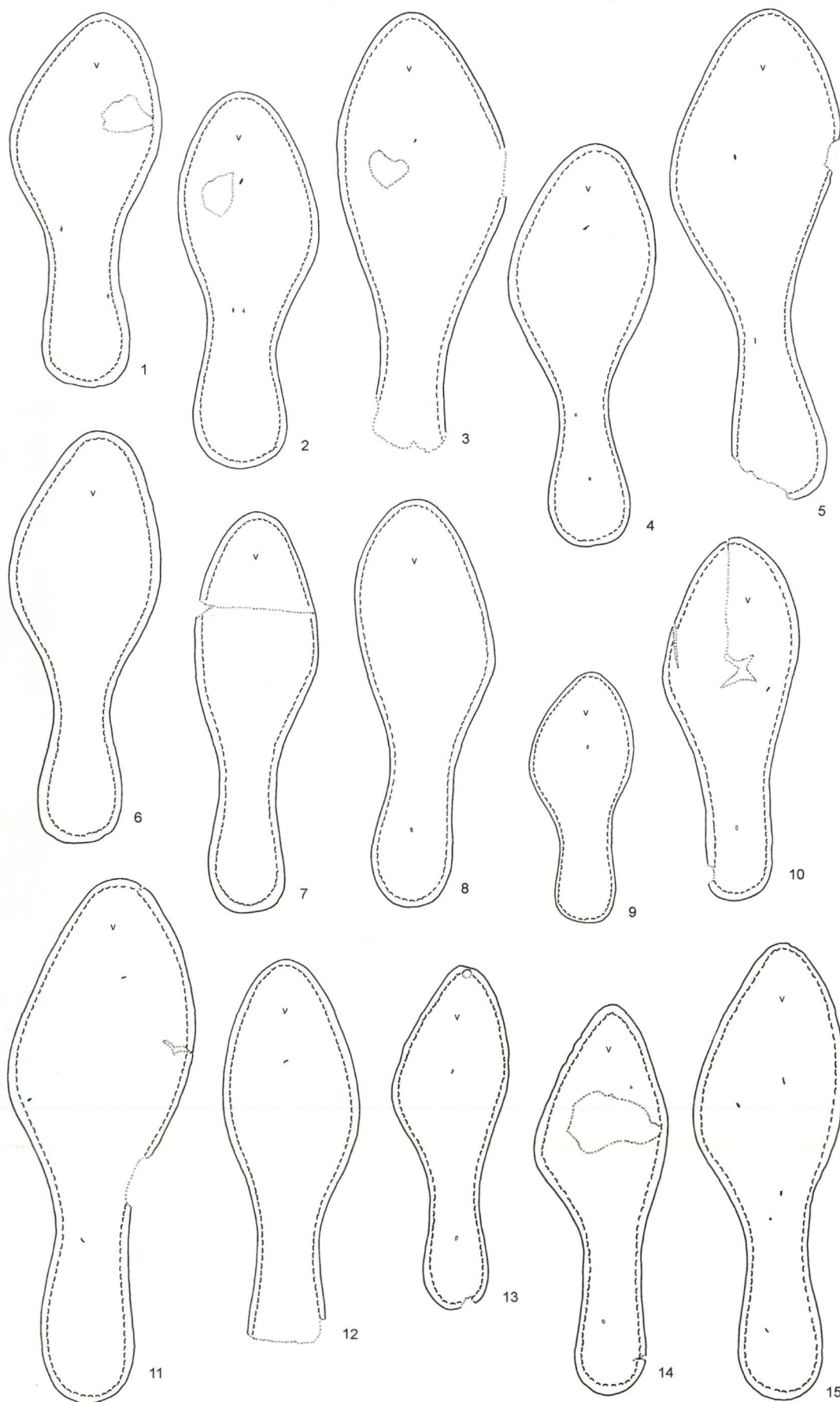
The comparison of the material, mostly the shoes, within this site and with leather finds of sites abroad (fig. 9) shows that the cutting patterns only differ in details. The best match is made with Kampen in the Netherlands. These other sites provided also the basis for dating the *Raversijde* finds. The evidence obtained from the excavations so far (coins, ceramics, dendrochronology) narrows it down to a date between the first quarter of the 15th century and 1500. The post-medieval shoes could be dated in the 16th and 17th century.

This research brought up the question of knee-high boots and what, by lack of them, could be used as a replacement. Also it raised the question if fishermen had a particular type of shoe related to their profession. The first impression is that they hadn't.

Complete soles and uppers give us some idea on the shoe sizes (fig. 10). The division between men, women and children however is quite arbitrary because only a very simple method can be used which cannot provide great accuracy.

The higher frequency of leather pattens could demonstrate that the inhabitants of the village enjoyed a higher wealth. Leather pattens make out 9 percent of the number of shoes instead of the 'normal' 1 percent! It is also attested that one preferred to buy a new pair of shoes rather than have the old pair mended. This might point to a high standard, but, on the other hand, the leather pattens weren't the most expensive ones: only 7 innersoles had a simply, stamped decorations and only 1 shoe was decorated with a stamped pattern (fig. 34: 287).

In this way, the research on this category provides an insight into the daily life of the inhabitants of *Walraversijde* in the 15th century, who probably belonged to a middle class.

12 Zolen van type 1 (1-12)
en type 2 (13-15).

Soles of type 1 (1-12)
and of type 2 (13-15).

1: 2350-3; 2: 2350-4; 3:
2764-3; 4: 2764-17; 5:
2803-33; 6: 2805-6; 7:
2809-4; 8: 2809-6; 9:
2825-1; 10: 2829-16;
11: 2829-21; 12: 2829-
24; 13: 833-1; 14: 833-
2; 15: 841-2

13 *Zolen van type 2 (16-25).*

Soles of type 2 (16-25).

16: 1597-2; 17: 2053-1; 18: 2056-1; 19: 2056-4; 20: 2056-26; 21: 2215-1; 22: 2216-1; 23: 2220-1; 24: 2221-1; 25: 2241-

14 *Zolen van type 2* (26-36).

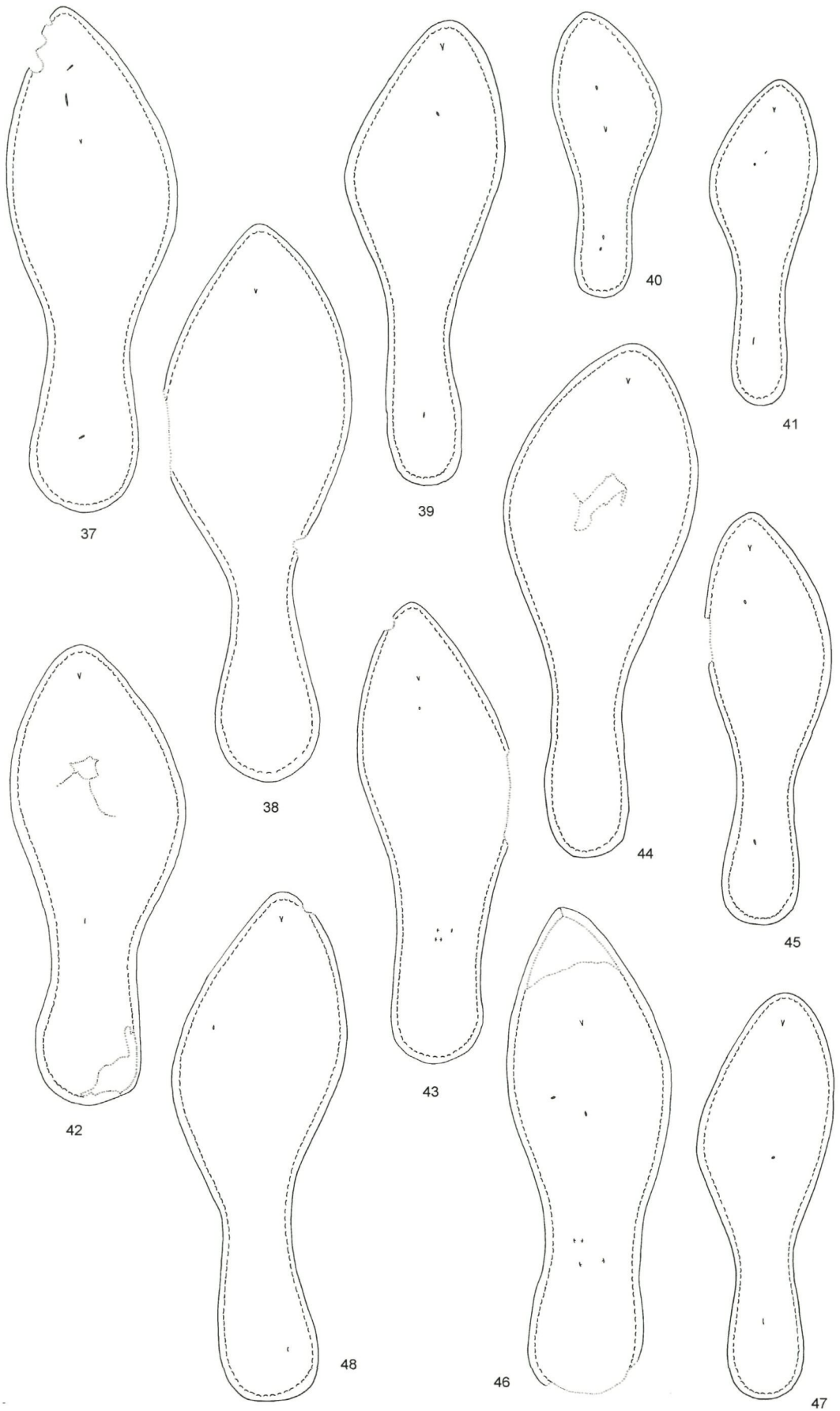
Soles of type 2 (26-36).

26: 2241-2; 27: 2241-3; 28: 2267-1; 29: 2348-8; 30: 2348-48; 31: 2348-90; 32: 2554-1; 33: 2764-1; 34: 2764-2; 35: 2684-7; 36: 2687-3

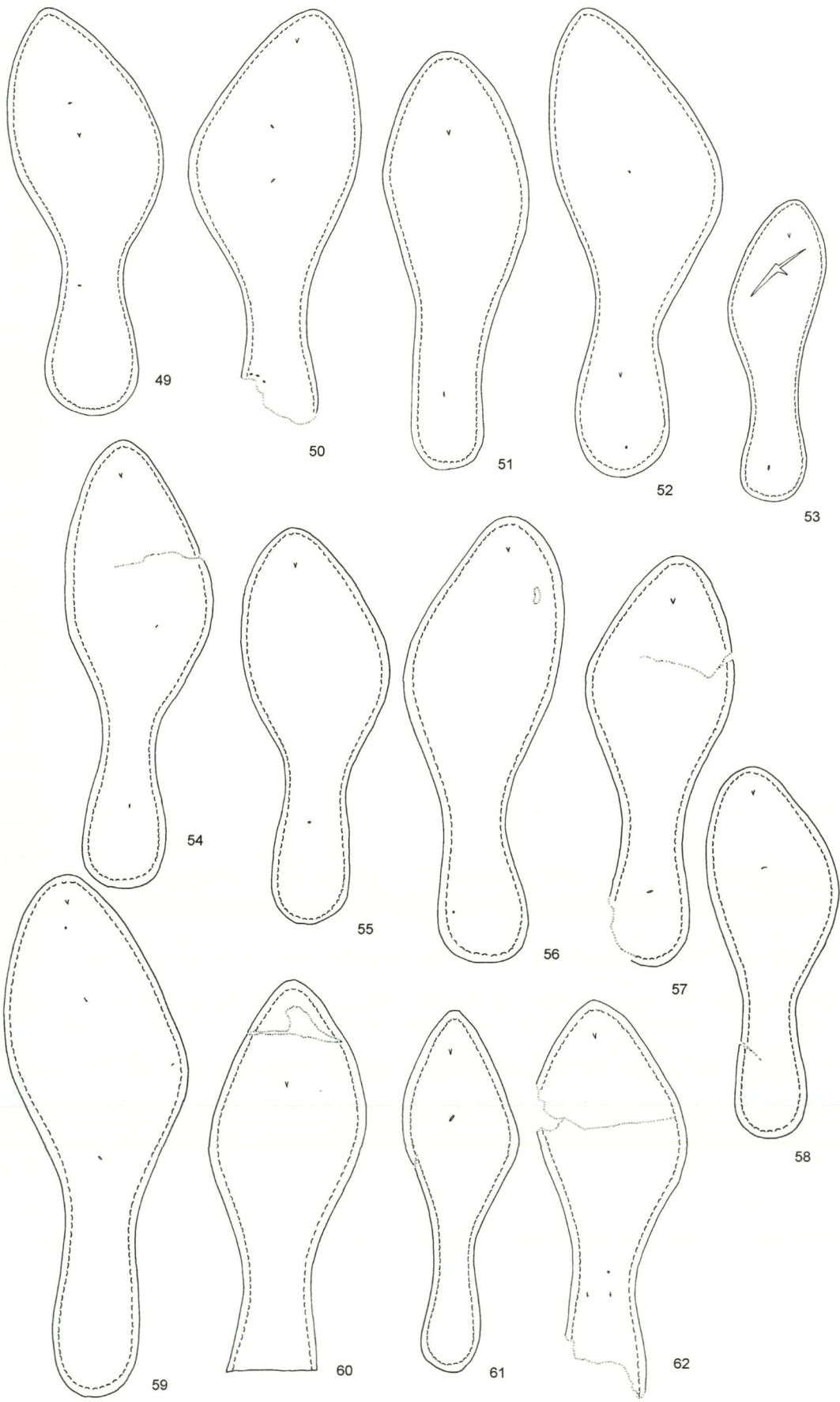
15 Zolen van type 2 (37-48).

Soles of type 2 (37-48).

37: 2704-1; 38: 2736-5; 39: 2743-1; 40: 2744-1; 41: 2764-44; 42: 2803-30; 43: 2804-10; 44: 2805-3; 45: 2805-5; 46: 2807-2; 47: 2809-7; 48: 2809-8

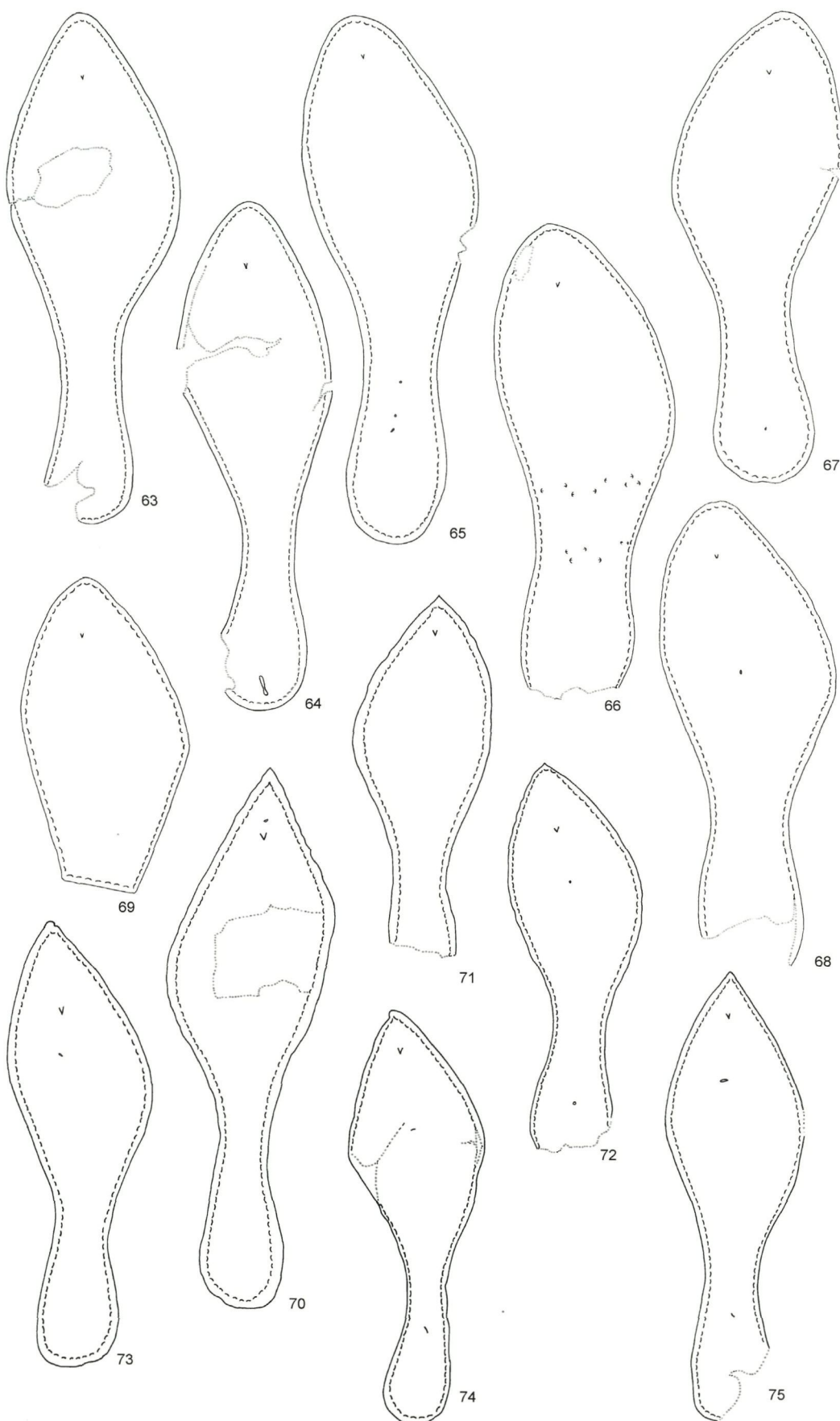
16 Zolen van type 2 (49-62).
Soles of type 2 (49-62).
49: 2809-34; 50: 2815-1; 51: 2815-2; 52: 2826-4; 53: 2829-2; 54: 2829-14; 55: 2829-15; 56: 2829-18; 57: 2829-19; 58: 2829-20; 59: 2829-22; 60: 2840-26; 61: 2848-1; 62: 2848-8

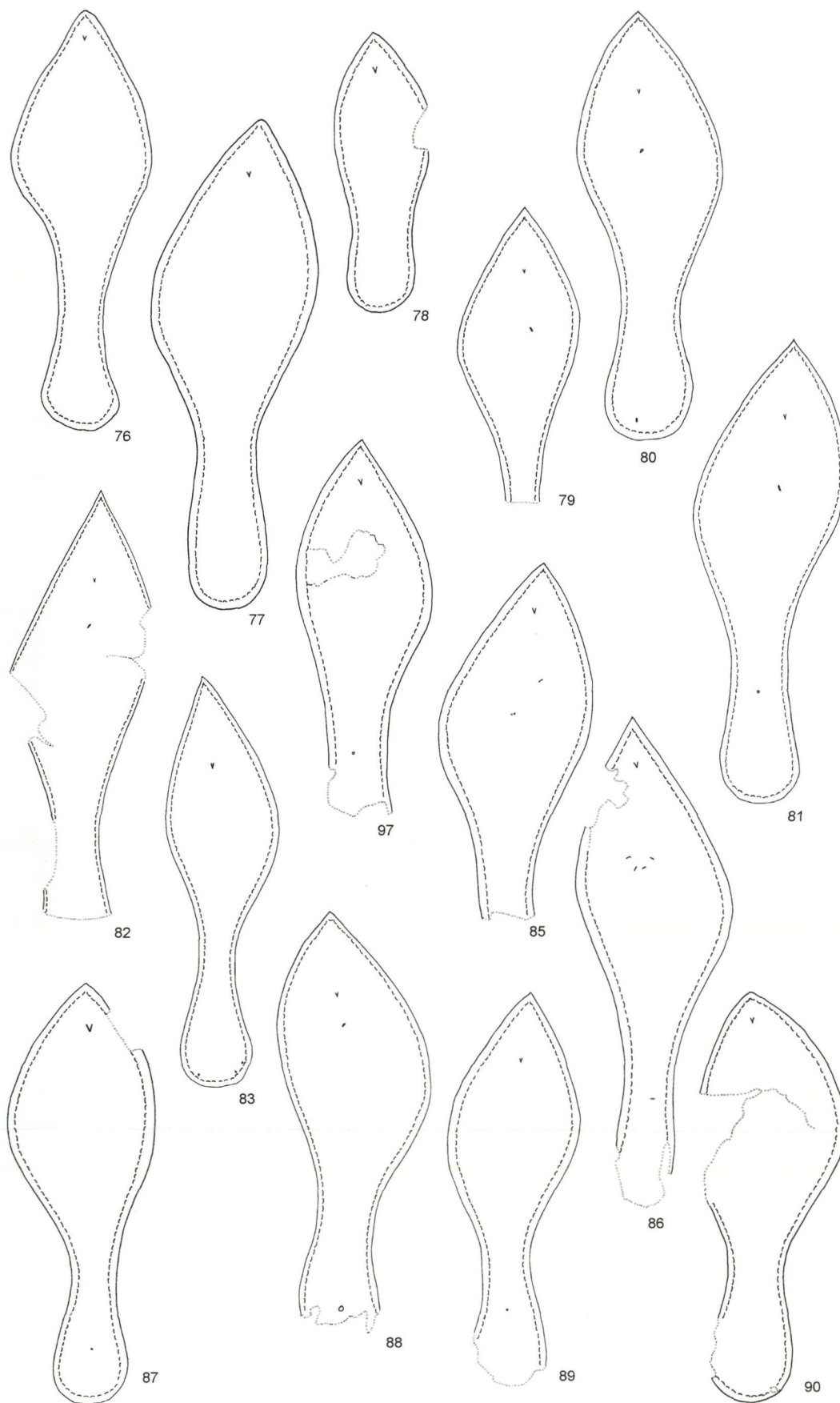

17 Zolen van type 2 (63-69)
en type 3 (70-75).

Soles of type 2 (63-69)
and of type 3 (70-75).

63: 2857-4; 64: 2857-
8; 65: 2860-1; 66: 4198-
1; 67: 4227-8; 68:
4282-9; 69: 5475-1; 70:
2056-3; 71: 2056-5; 72:
2056-13; 73: 2148-1;
74: 2162-1; 75: 2348-57

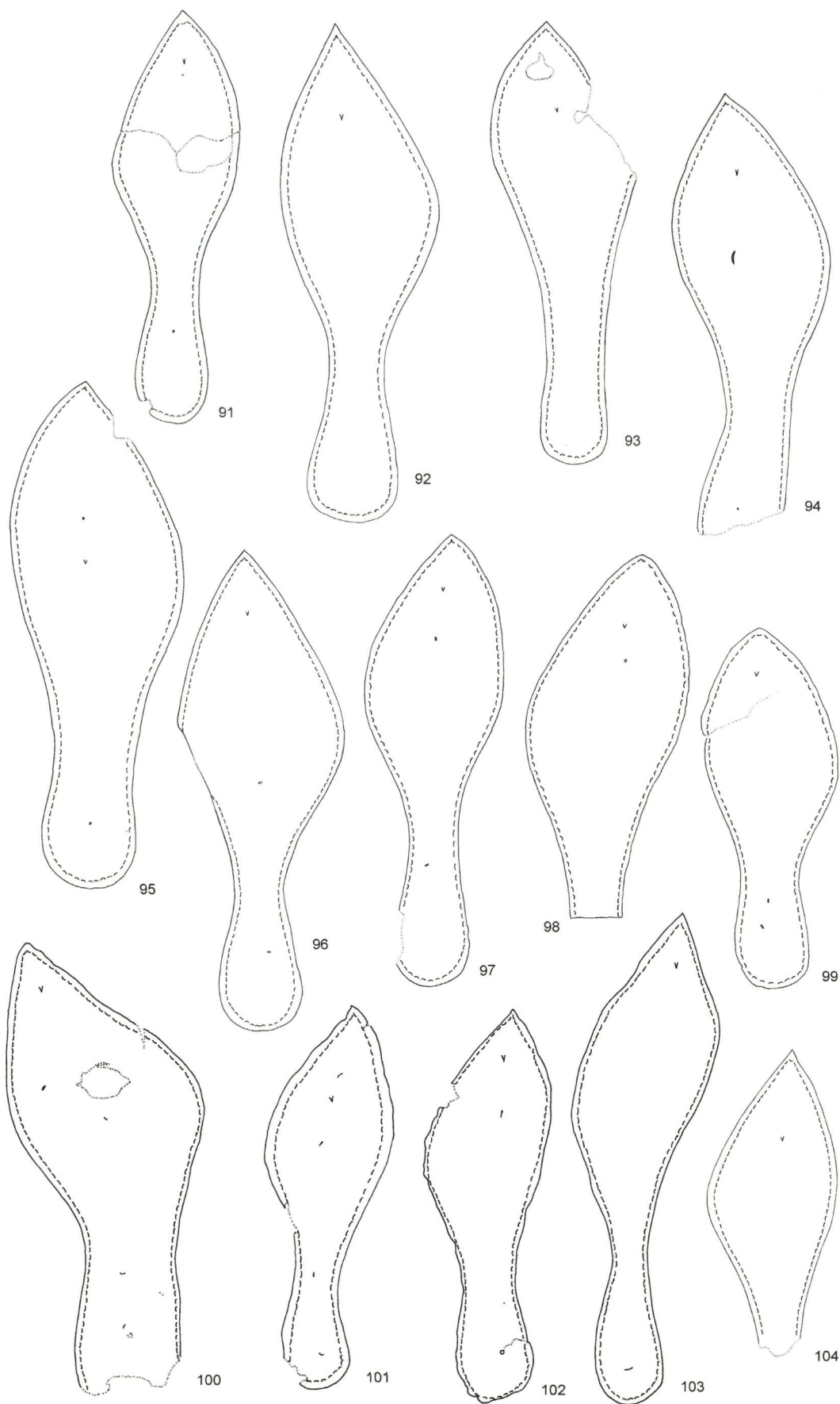

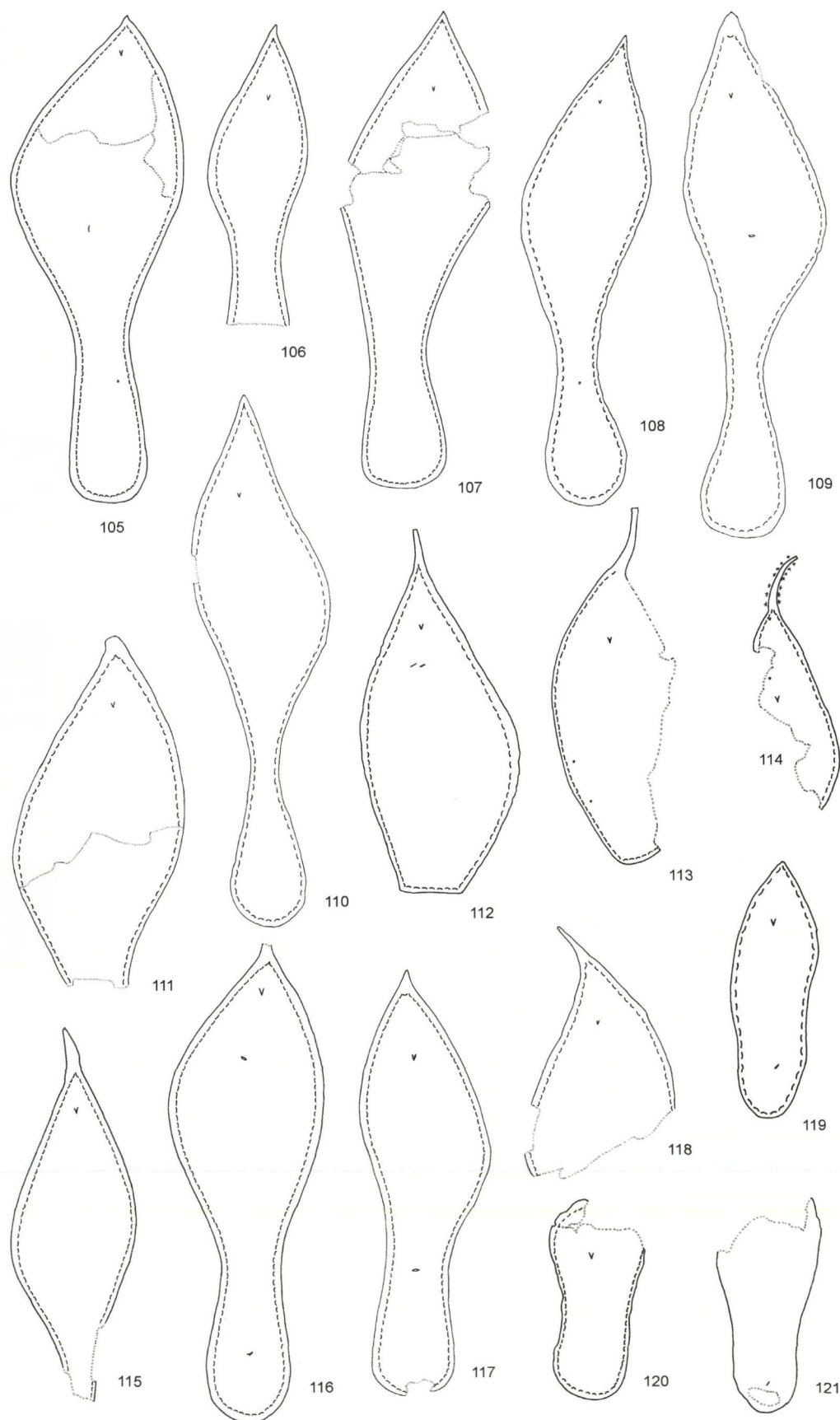
18 *Zolen van type 3 (76-90).*
 Soles of type 3 (76-90).
 76: 2348-59; 77: 2348-
 74; 78: 2348-76; 79:
 2684-1; 80: 2689-1; 81:
 2693-1; 82: 2803-2; 83:
 2803-16; 84: 2803-29;
 85: 2803-32; 86: 2803-
 34; 87: 2820-87; 88:
 2821-1; 89: 2822-1; 90:
 2829-23

19 Zolen van type 3 (91-99)
en type 4 (100-104).

Soles of type 3 (91-99)
and of type 4 (100-104).

91: 2839-1; 92: 2840-
14; 93: 2840-16; 94:
2840-18; 95: 2840-108;
96: 2848-7; 97: 4051-
1; 98: 4051-2; 99: 4184-
5; 100: 973-1; 101:
2053-2; 102: 2221-4;
103: 2348-10; 104:
2803-5

20 Zolen van type 4 (105-111), type 5 (112-118) en van kinderschoenen (119-121).

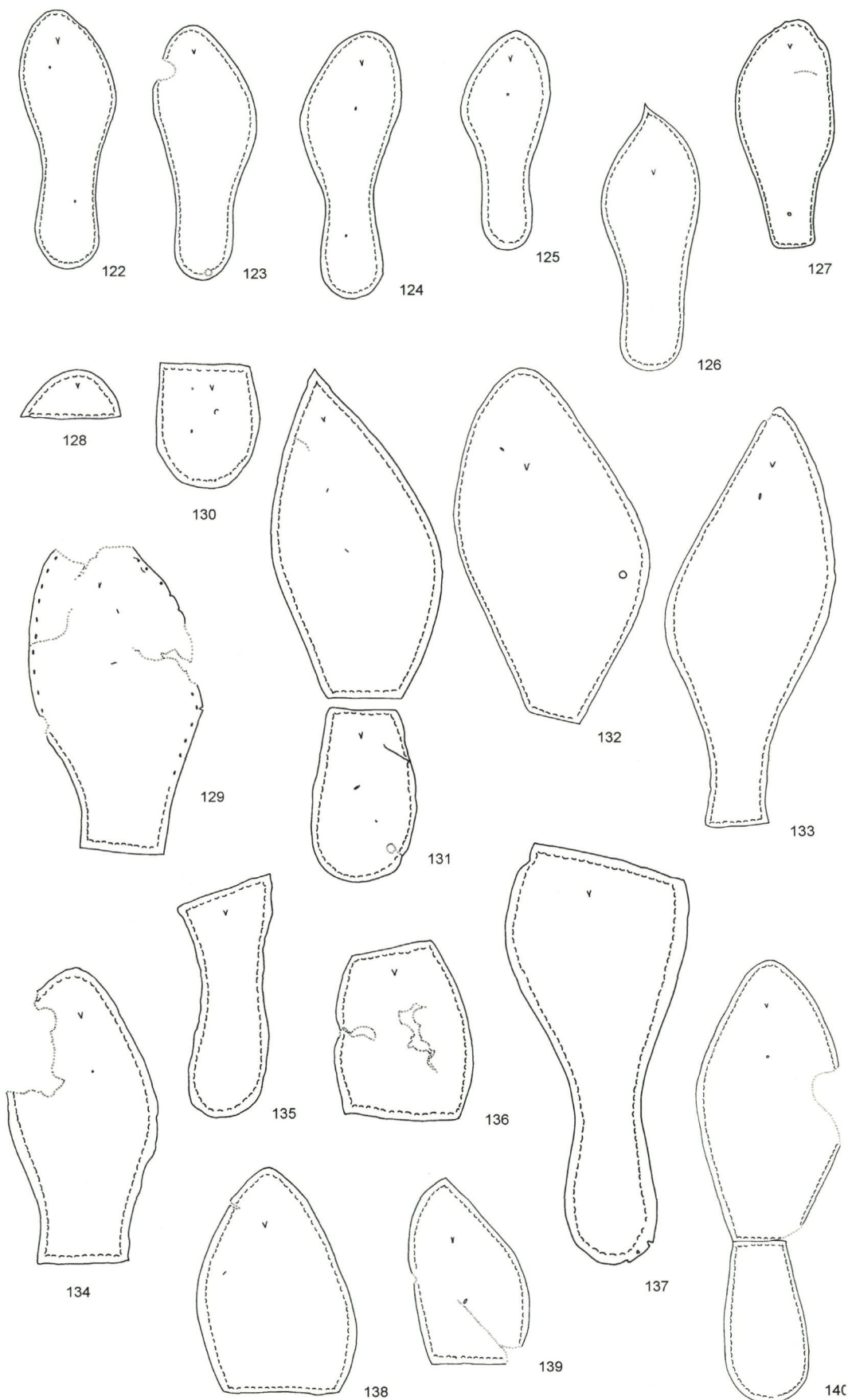
Soles of type 4 (105-111), of type 5 (112-118) and of children's shoes (119-121).

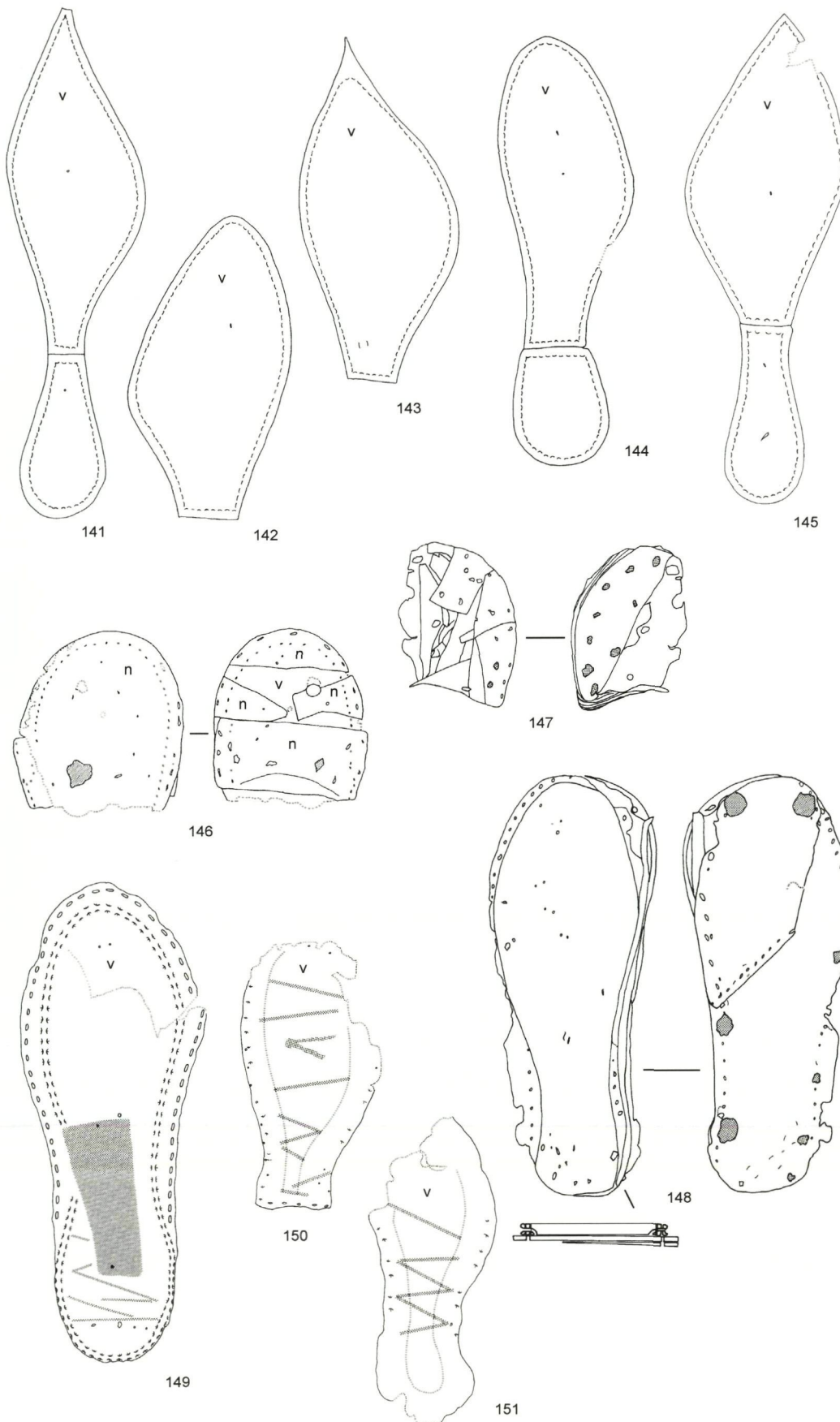
105: 2840-1; 106: 2840-21; 107: 2840-98; 108: 3939-3; 109: 4018-1; 110: 4018-2; 111: 5294-1; 112: 1597-4; 113: 2088-1; 114: 2088-4; 115: 2764-20; 116: 2805-4; 117: 2840-25; 118: 5475-11; 119: 845-1; 120: 2085-1; 121: 2216-5

21 *Zolen van kinderschoenen*
(122-126), (*stukken van*)
samengestelde zolen (127-
140).

Soles of children's shoes
(122-126), (*pieces of*)
composite soles (127-
140).

122: 2348-33; 123:
2348-54; 124: 2348-55;
125: 2829-12; 126:
2840-22; 127: 841-3;
128: 845-3; 129: 919-
1; 130: 919-2; 131: 990-
1; 132: 1597-3; 133:
2056-10; 134: 2216-3;
135: 2216-4; 136: 2216-
10; 137: 2221-3; 138:
2348-49; 139: 2693-5;
140: 2744-9

22 (*Stukken van*) *samengestelde zolen* (141-145), *meervoudige zolen* (146-149), *met leder overtrokken zolen* (150-151).

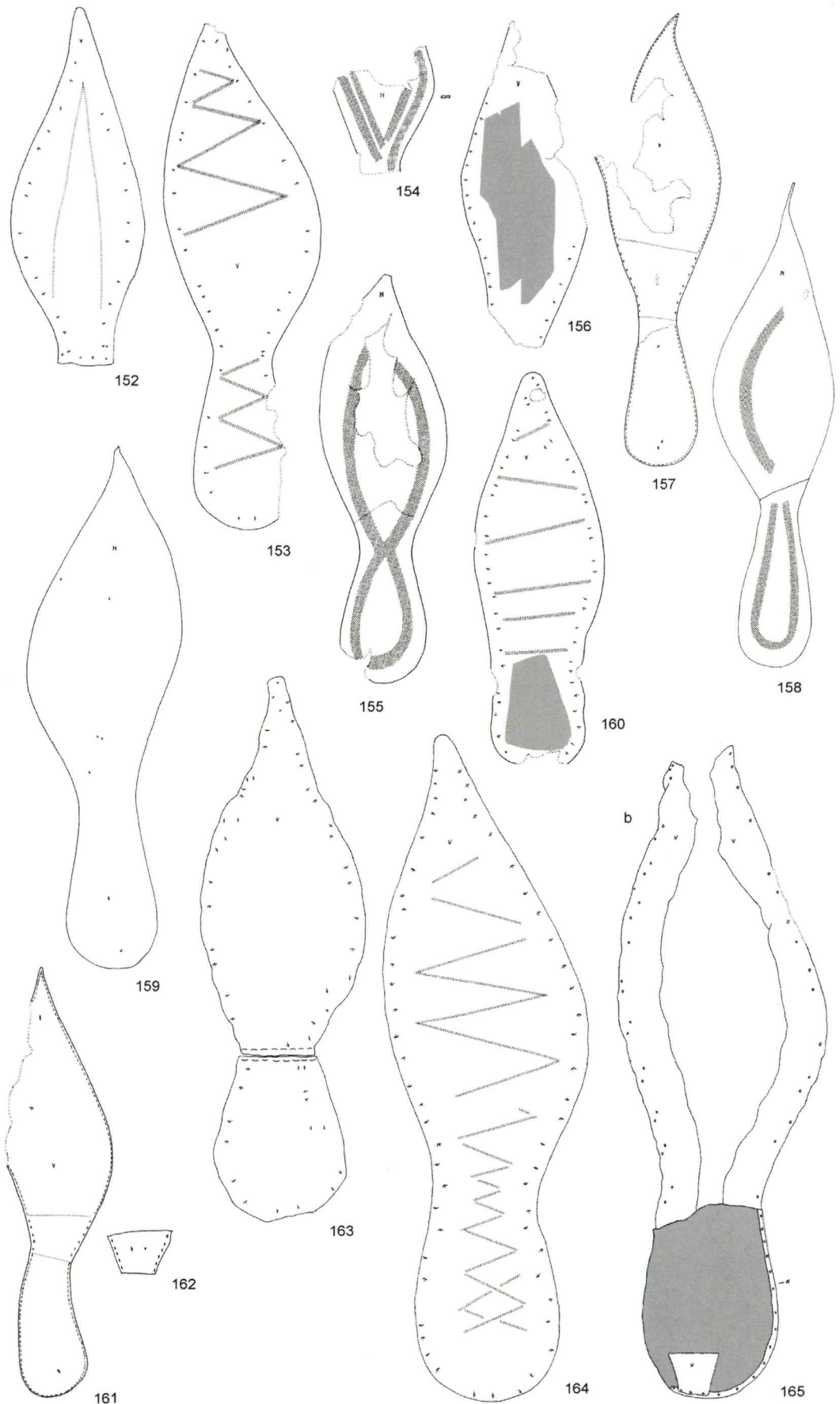
(Pieces of) composite soles (141-145), multiple layered soles (146-149), leather sheathed soles (150-151).

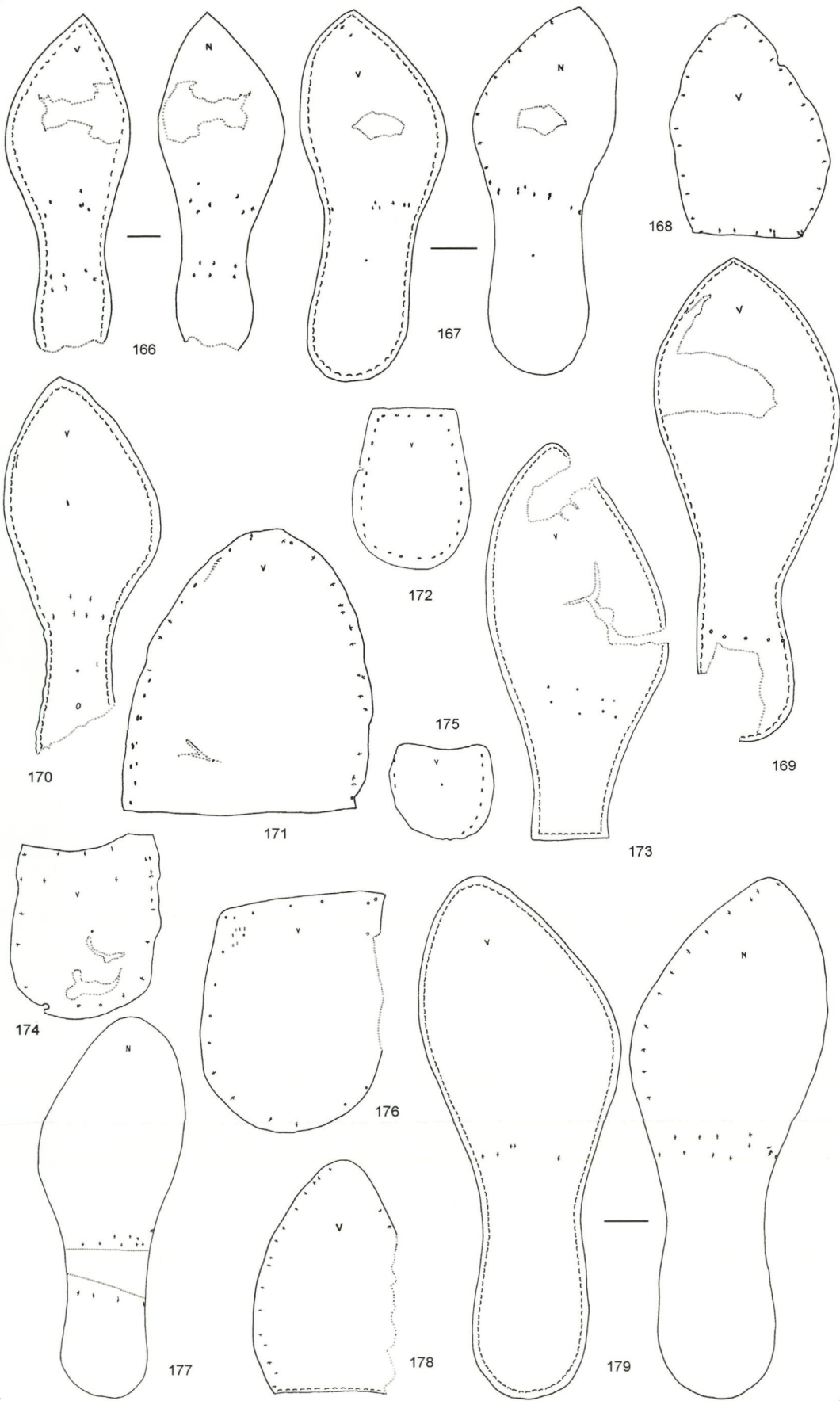
141: 2803-15; 142: 2805-9; 143: 2806-1; 144: 2829-11; 145: 2848-6; 146: 1969-1; 147: 1969-3; 148: 2362-1; 149: 3116-5; 150: 2056-9; 151: 2056-17

23 *Met leder overtrokken zolen (152-165).*

Leather sheathed soles (152-165).

152: 2739-1; 153: 2803-12; 154: 2829-54; 155: 2830-1; 156: 2840-67; 157: 2840-68; 158: 2840-76; 159: 2840-80; 160: 2840-89; 161: 2840-95; 162: 2840-96; 163: 4019-1; 164: 4184-1; 165: 4184-2

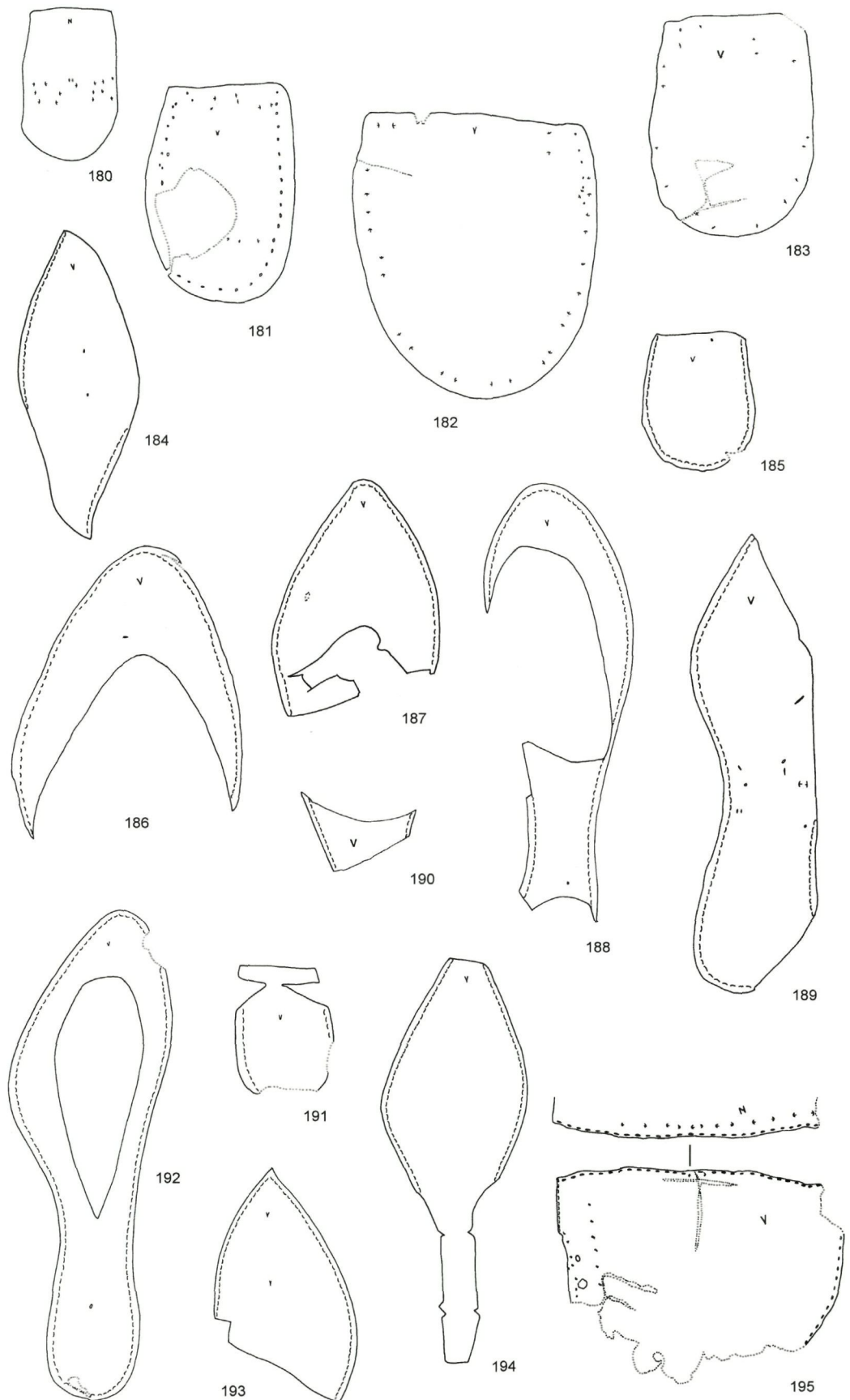

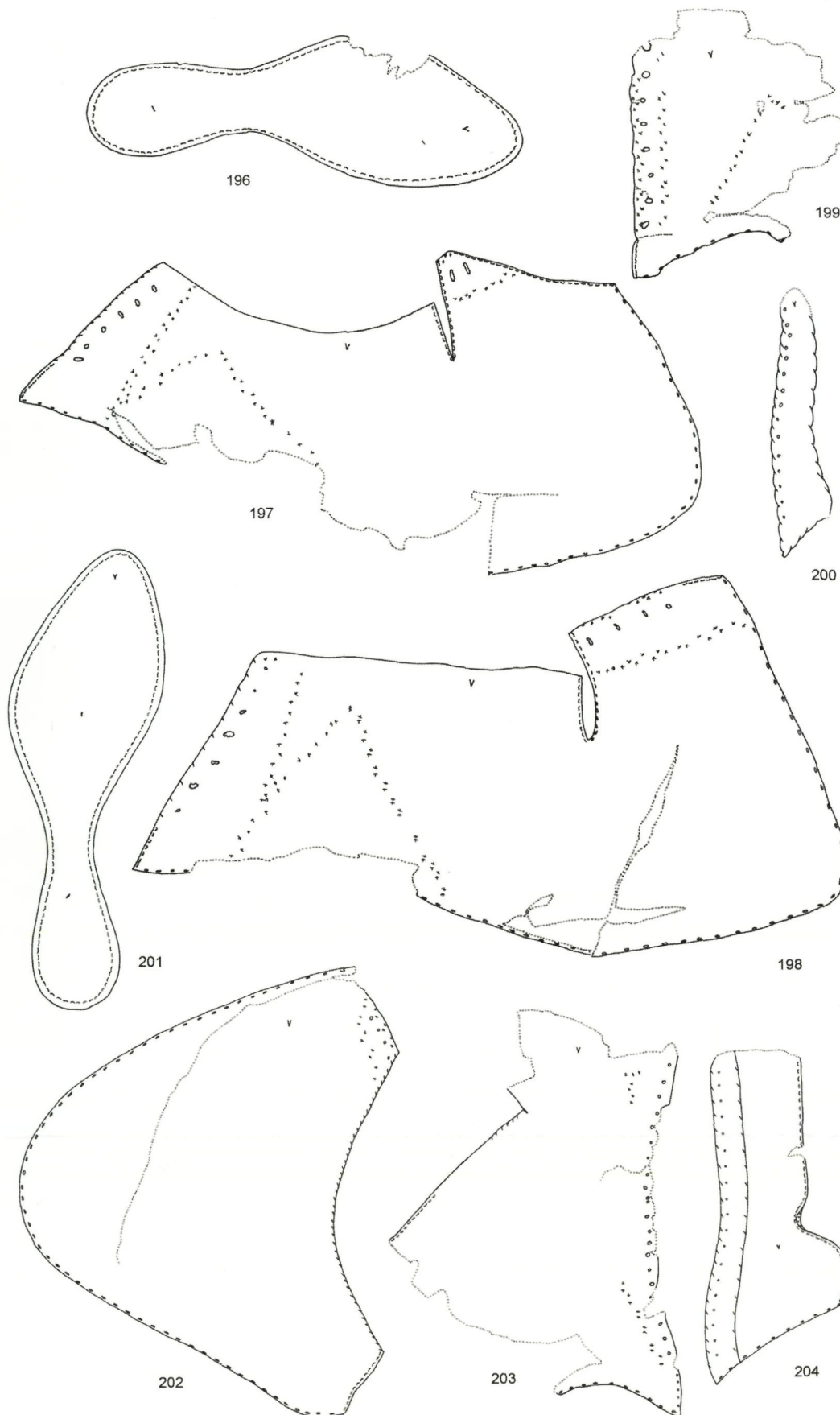
24 *Herstelstukken van zolen en herstelde zolen (166-179).*
Repair pieces of soles and repaired soles (166-179).
166: 790-1; 167: 790-9; 168: 790-13; 169: 790-10; 170: 2071-2; 171: 2173-1; 172: 2674-1; 173: 2764-39; 174: 2803-18; 175: 2803-20; 176: 2805-16; 177: 2815-3; 178: 2826-3; 179: 2847-1

25 *Herstelstukken van zolen en herstelde zolen (180-183), versneden zolen (184-194), bovenleer van schoentype 1 (195).*

Repair pieces of soles and repaired soles (180-183), recutted soles (184-194), upper of shoentype 1 (195).

180: 2847-6; 181: 2848-4; 182: 2848-5; 183: 2857-6; 184: 1377-1; 185: 1594-1; 186: 1597-5; 187: 2348-6; 188: 2350-5; 189: 2488-1; 190: 2674-2; 191: 2693-6; 192: 2703-1; 193: 2736-1; 194: 2840-3; 195: 790-6

26 Bovenleer van schoentype 1 (196-204).

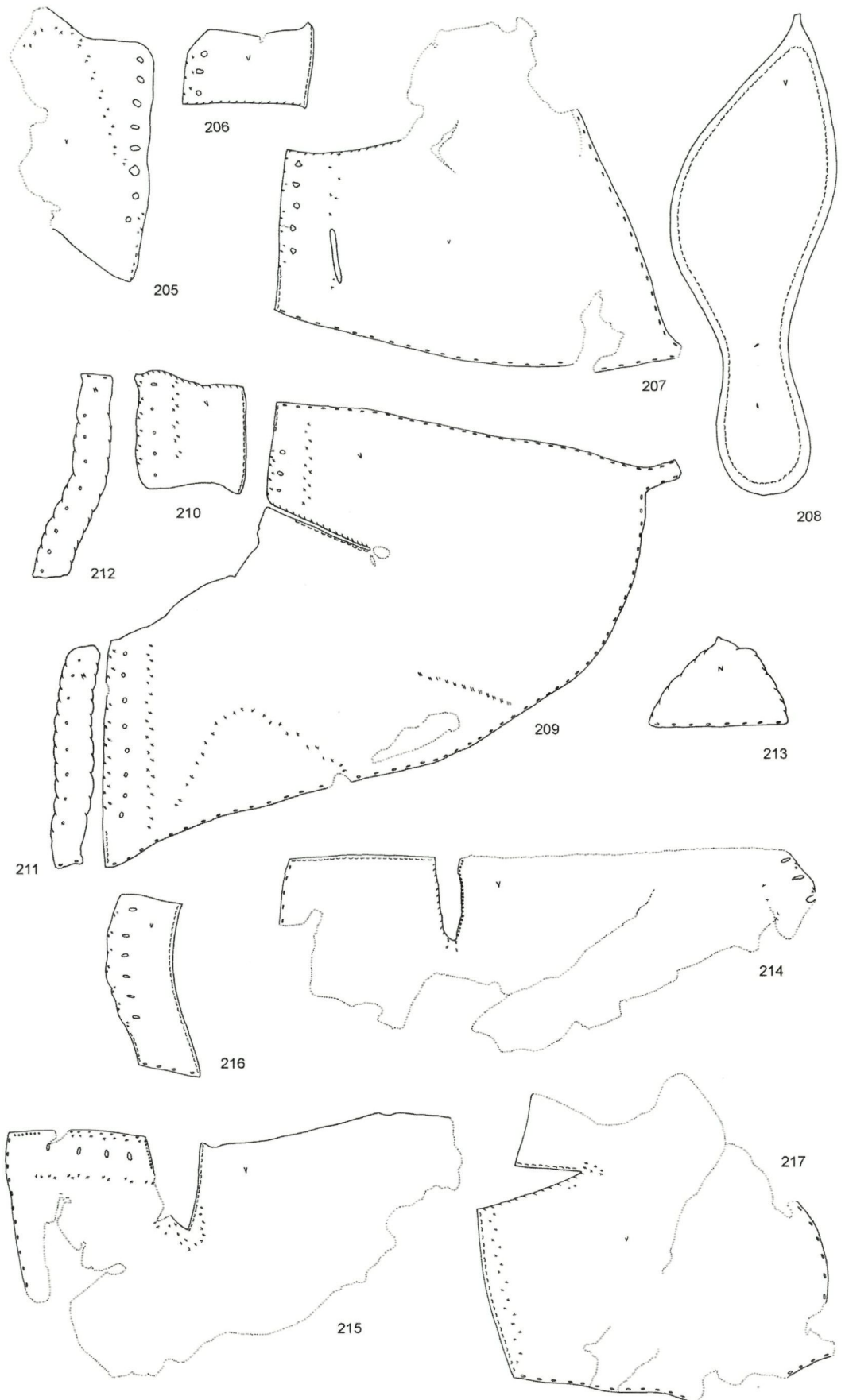
Uppers of shoetype 1 (196-204).

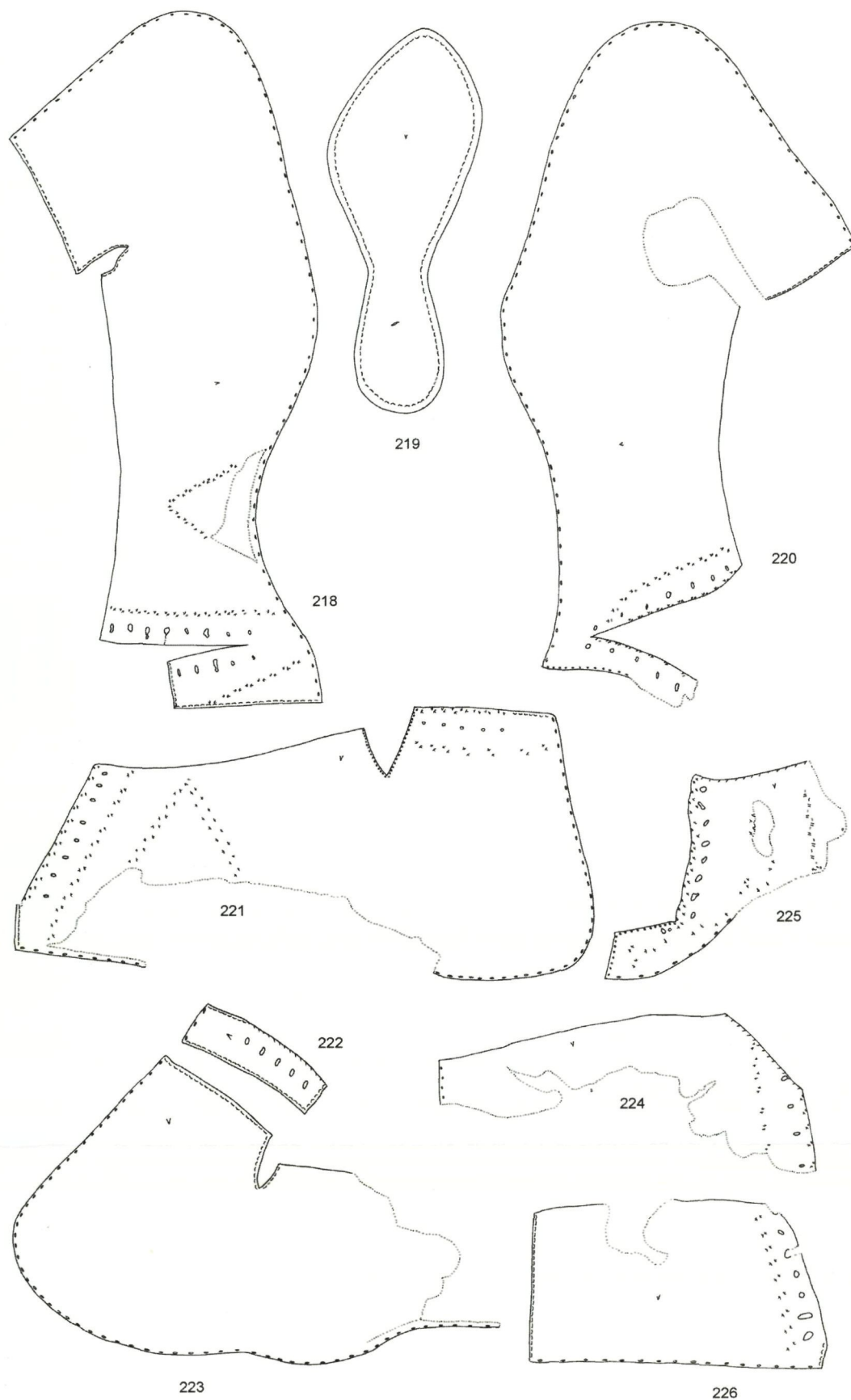
196: 2073-1; 197: 2073-2; 198: 2081-2; 199: 2221-8; 200: 2743-4; 201: 2743-6; 202: 2743-7; 203: 2743-8; 204: 2764-38

27 Bovenleer van schoentype 1 (205-217).

Uppers of shoetype 1 (205-217).

205: 2804-6; 206: 2804-7; 207: 2804-9; 208: 2805-31; 209: 2805-32; 210: 2805-33; 211: 2805-34; 212: 2805-34; 213: 2805-35; 214: 2805-28; 215: 2805-30; 216: 2806-3; 217: 2806-4

28 *Bovenleer van schoentype 1 (218-226).*

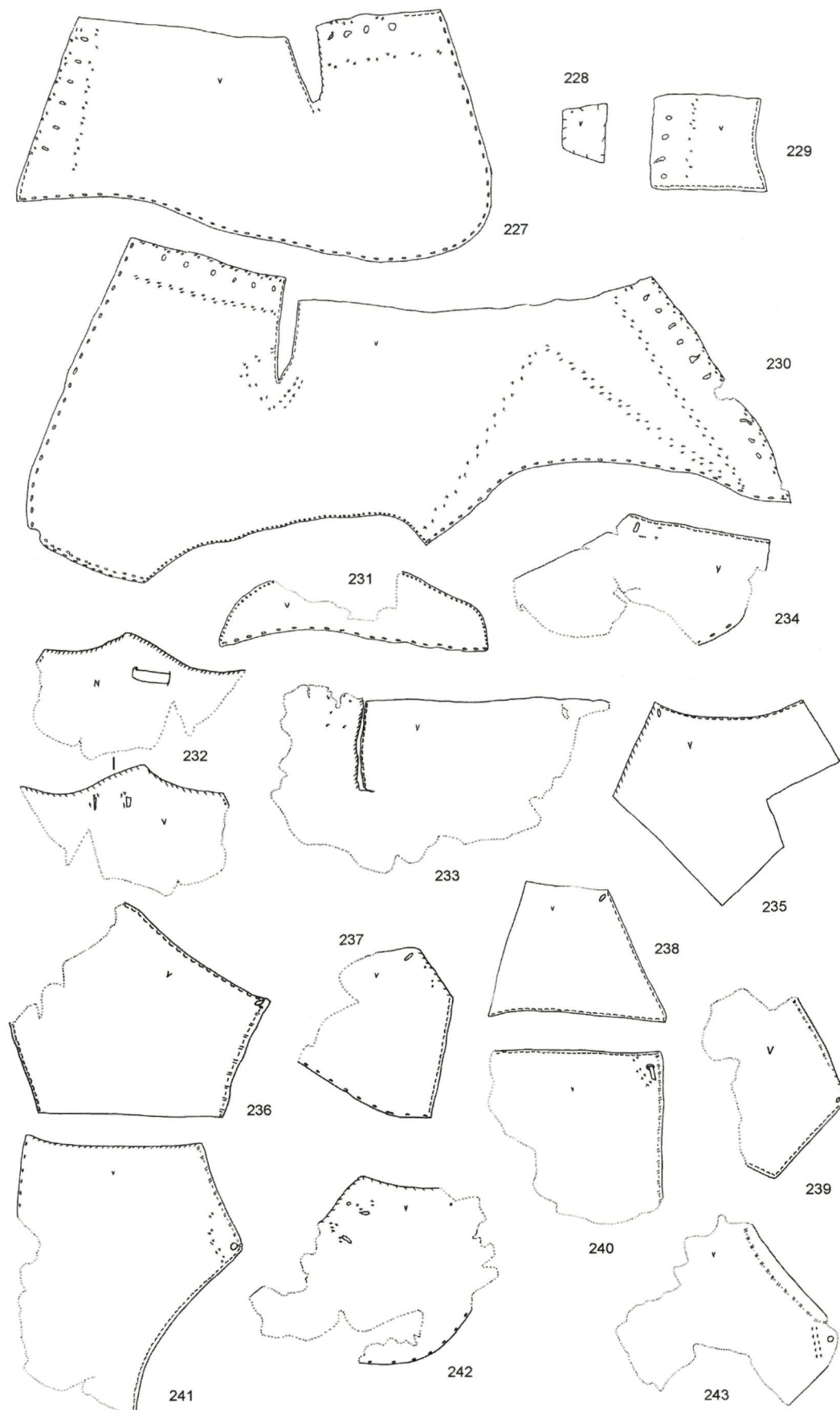
Uppers of shoetype 1 (218-226).

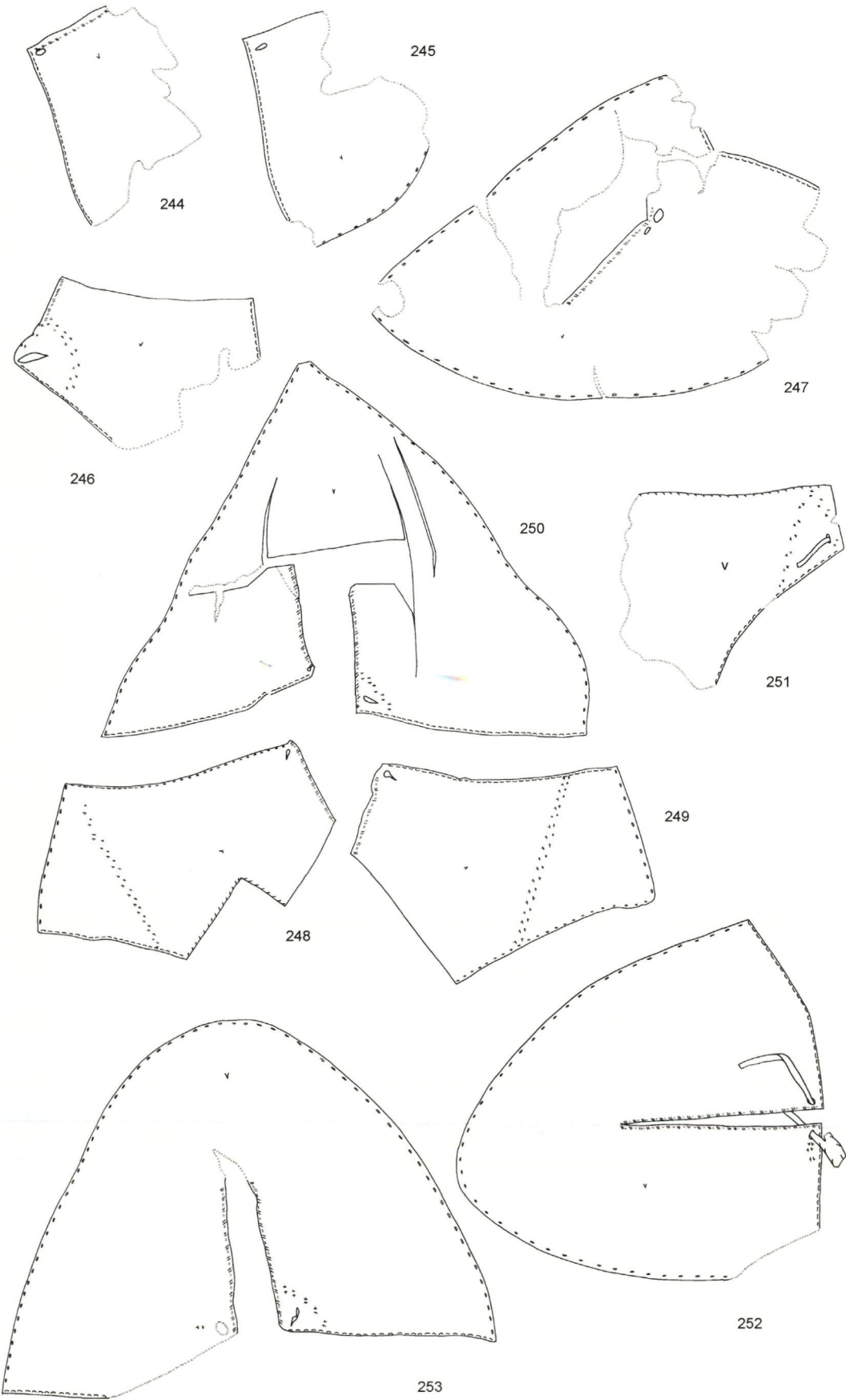
218: 2809-29; 219: 2809-30; 220: 2809-37; 221: 2809-23; 222: 2809-20; 223: 2809-22; 224: 2815-4; 225: 2829-31; 226: 2840-63

29 *Bovenleer van schoentype 1 (227-231) en schoentype 2 (232-243).*

Uppers of shoetype 1 (227-231) and of shoetype 2 (232-243).

227: 4226-2; 228: 4227-5; 229: 4227-6; 230: 4227-7; 231: 4227-4; 232: 2056-41; 233: 2056-46; 234: 2056-73; 235: 2069-2; 236: 2159-1; 237: 2348-67; 238: 2683-3; 239: 2684-3; 240: 2685-4; 241: 2685-7; 242: 2764-102; 43: 2803-10

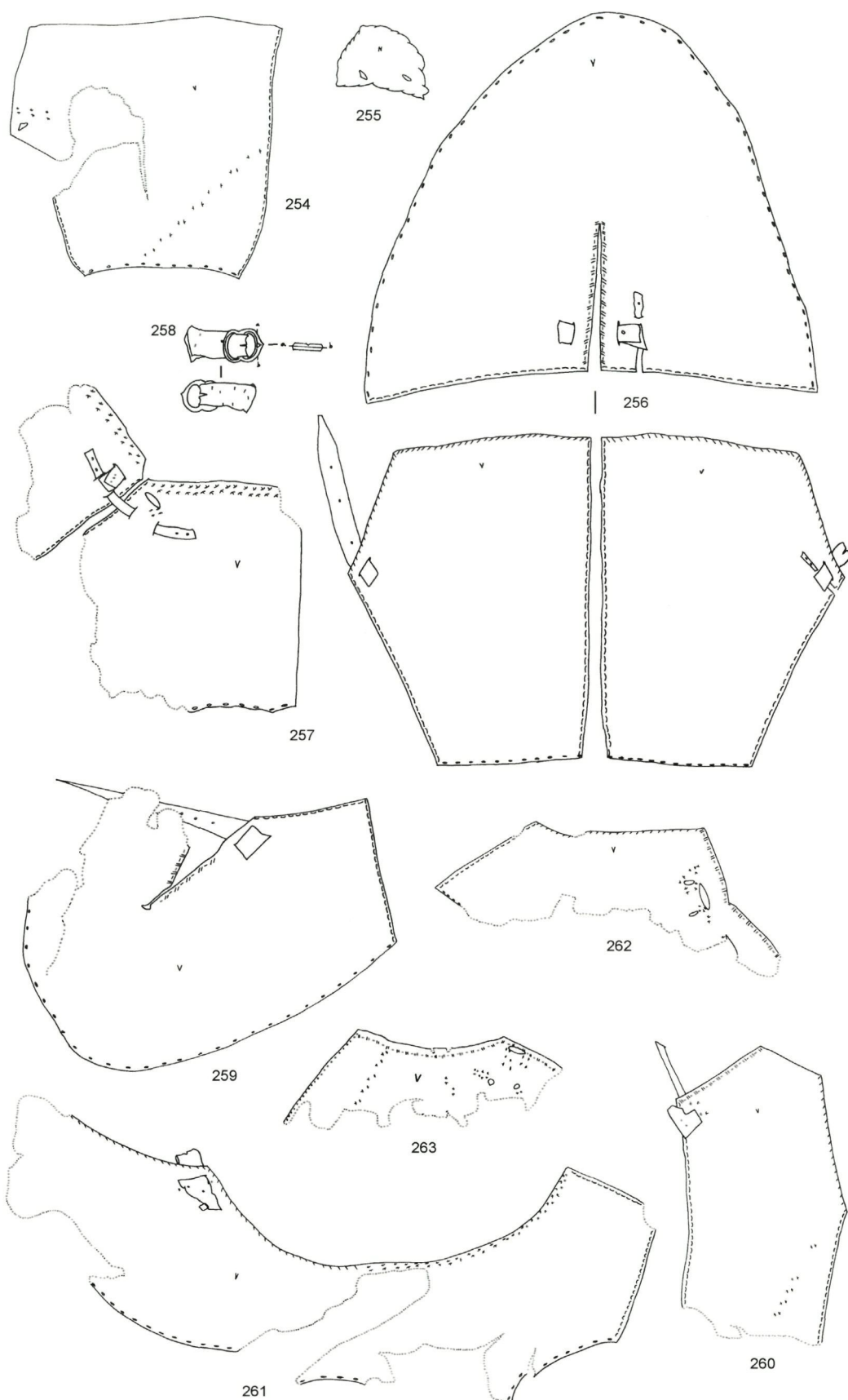

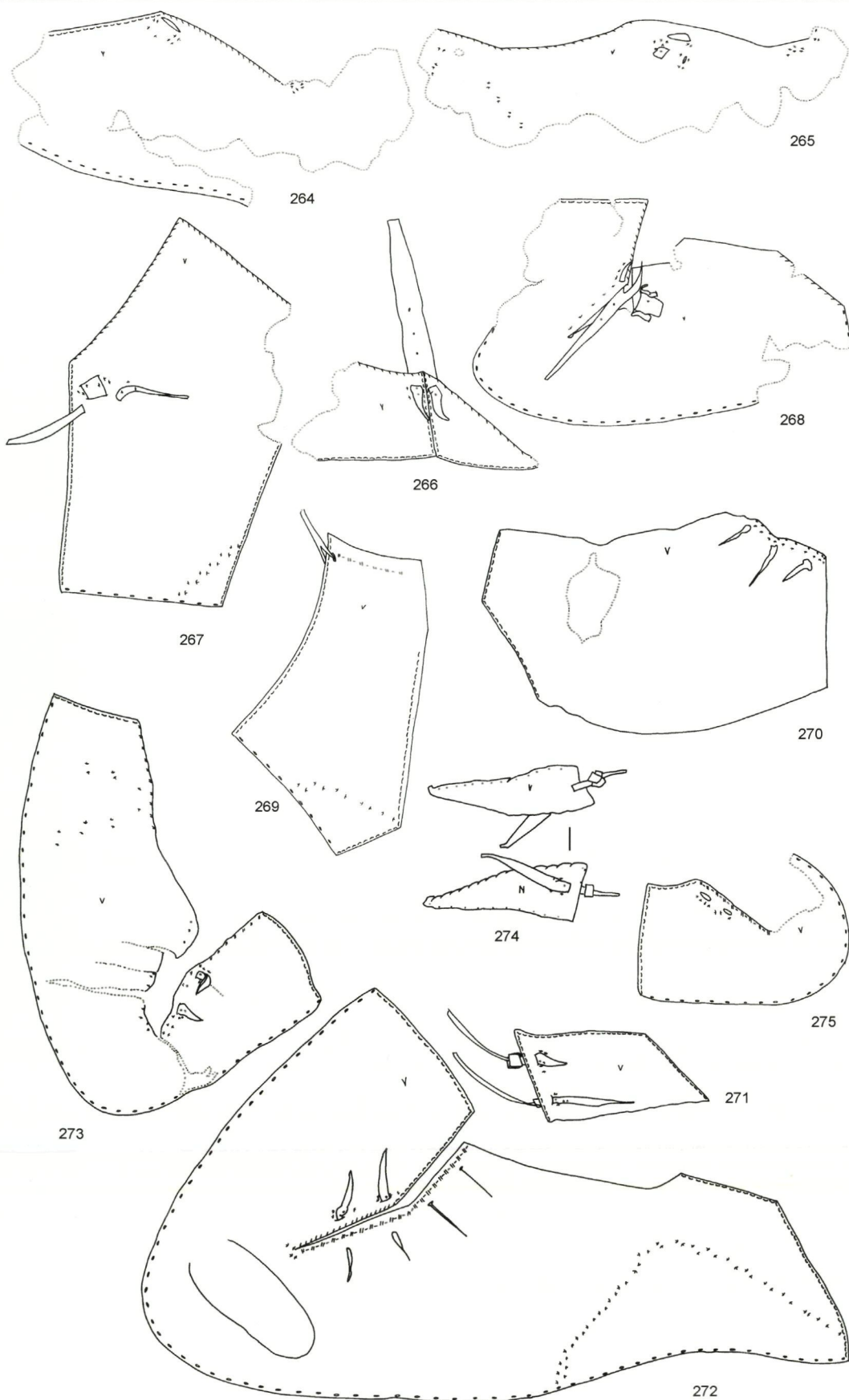
30 *Bovenleer van schoentype 2 (244-253).*
Uppers of shoetype 2 (244-253).
244: 2840-54; 245: 2840-56; 246: 2840-59; 247: 2840-61; 248: 2840-83; 249: 2840-84; 250: 2840-85; 251: 2840-100; 252: 2840-101; 253: 2840-109

31 *Bovenleer van schoentype 2 (254-255) en schoentype 3 (256-263).*

Uppers of shoetype 2 (254-255) and of shoetype 3 (256-263).

254: 2840-110; 255: 2840-111; 256: 2056-71; 257: 2056-45; 258: 2221-9; 259: 2241-5; 260: 2685-2; 261: 2687-12; 262: 2803-43; 263: 2803-45

32 *Bovenleer van schoentype 3 (264-269) en schoentype 4 (270-275).*

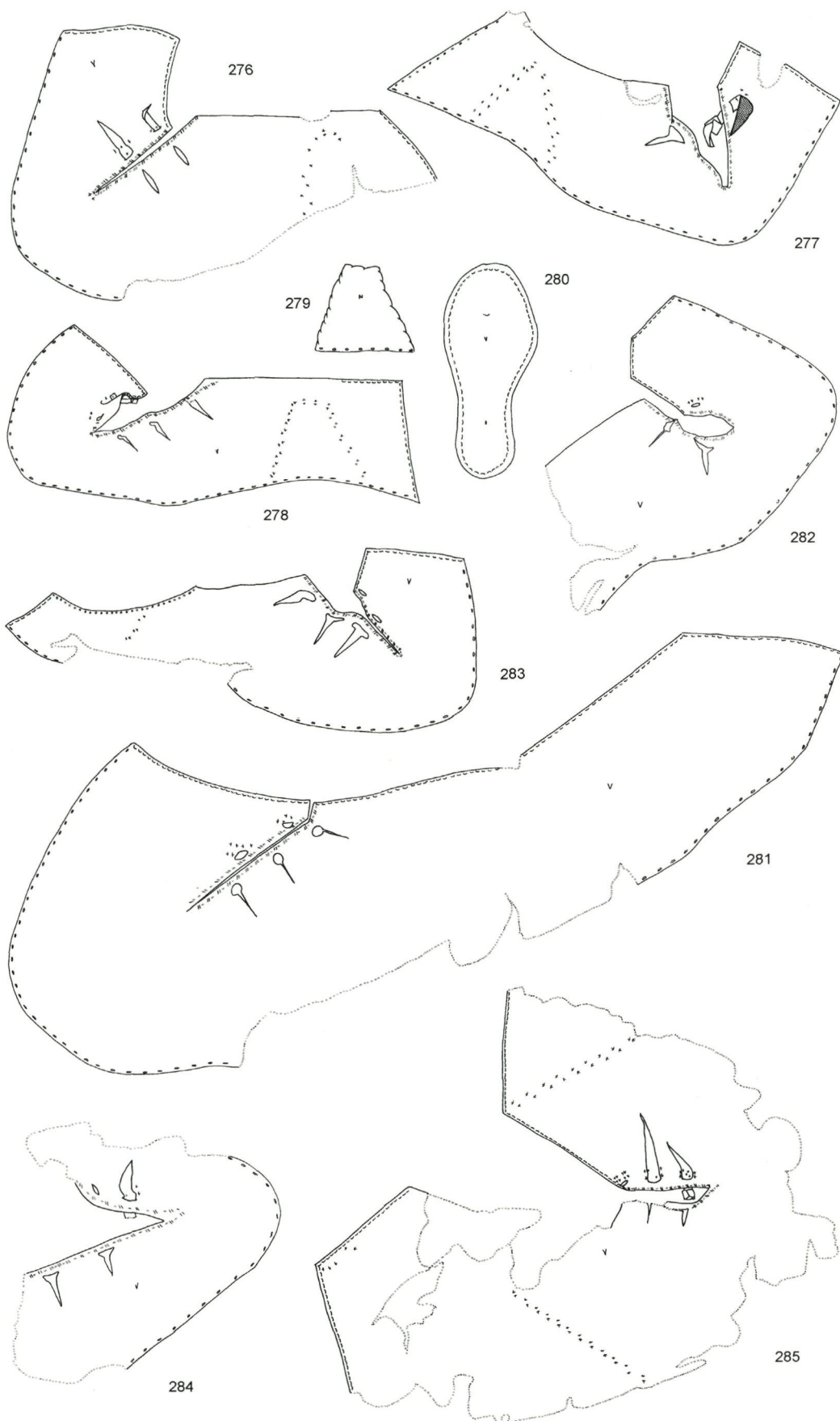
Uppers of shoetype 3 (264-269) and of shoetype 4 (270-275).

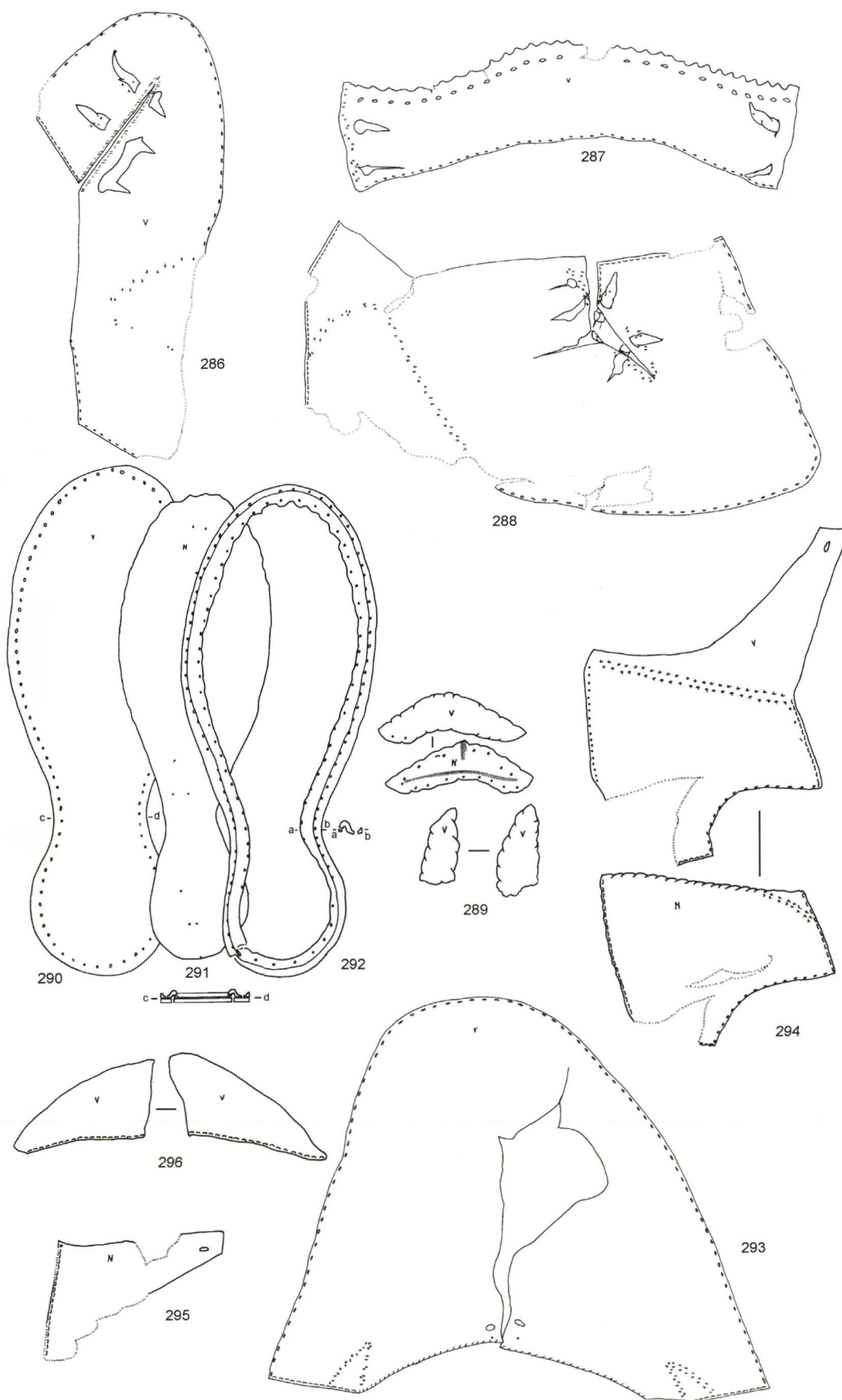
264: 2803-55; 265: 2803-57; 266: 2803-58; 267: 2809-14; 268: 2829-4; 269: 2840-57; 270: 790-12; 271: 790-14; 272: 790-15; 273: 841-4; 274: 841-7; 275: 2348-46

33 Bovenleer van schoentype 4 (276-285).

Uppers of shoetype 4 (276-285).

276: 2717-4; 277: 2736-4; 278: 2809-31; 279: 2809-32; 280: 2809-33; 281: 2815-7; 282: 2825-2; 283: 2829-52; 284: 2840-62; 285: 2847-8

34 *Bovenleer van schoentype 4 (286-288) en schoentype 5 (289-296).*

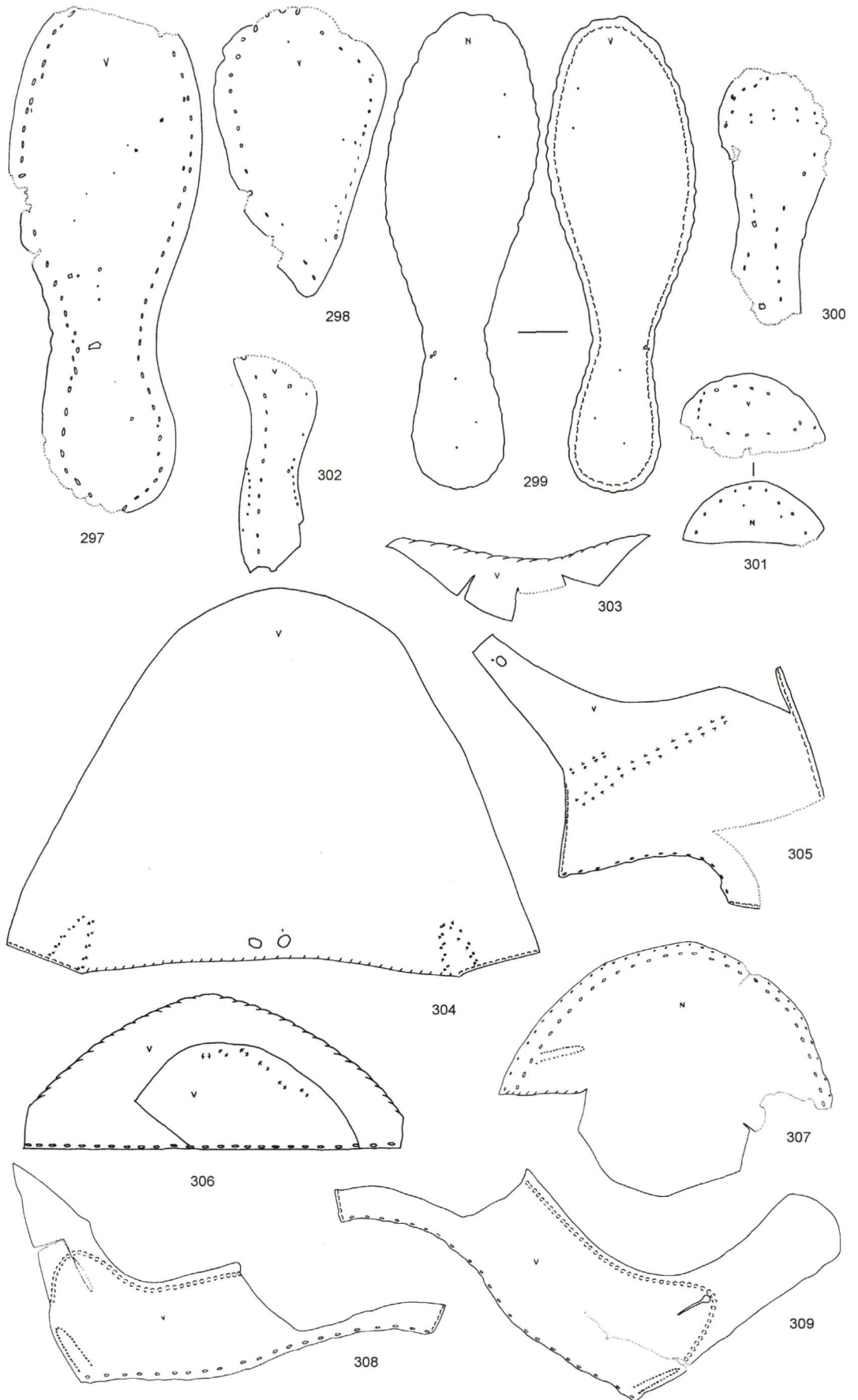
Uppers of shoetype 4 (286-288) and of shoetype 5 (289-296).

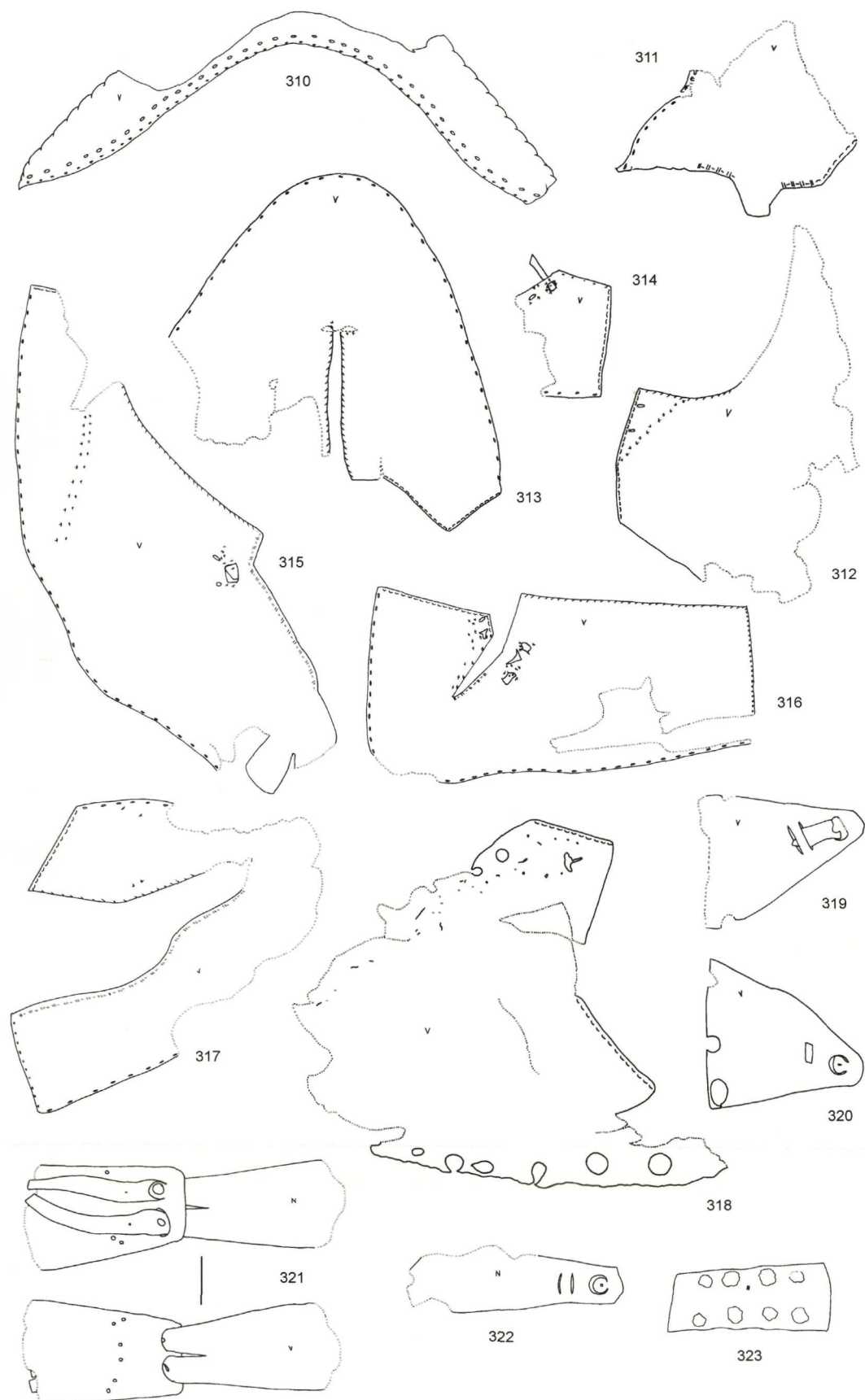
286: 2857-3; 287: 4282-1; 288: 4282-6; 289: 256-2; 290: 256-3; 291: 256-4; 292: 256-5; 293: 256-6; 294: 256-7; 295: 256-9; 296: 256-10

35 *Bovenleer van schoentype 5 (297-306) en schoentype 6 (307-309).*

Uppers of shoetype 5 (207-306) and of shoetype 6 (307-309).

297: 256-13; 298: 256-14; 299: 256-15; 300: 256-16; 301: 256-17; 302: 256-18; 303: 256-19; 304: 256-20; 305: 256-21; 306: 256-22; 307: 3116-1; 308: 3116-2; 309: 3116-3

36 Bovenleer van schoentype 6 (310), schoentype 7 (311), van schoenen met een onduidelijke sluiting (312-317) en van houten trips (318-323), houten zool van een trip (324).

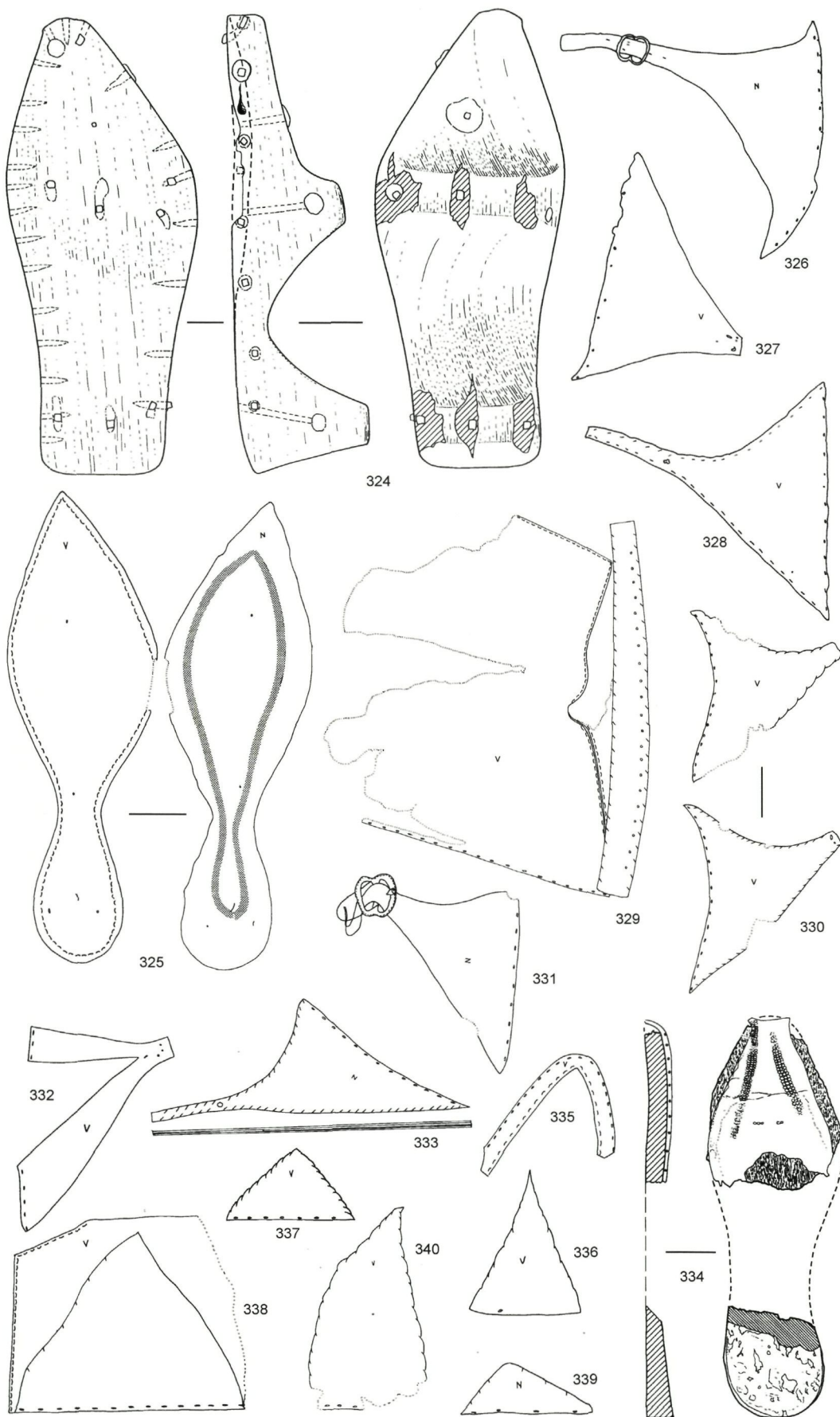
Upper of shoetype 6 (310), of shoetype 7 (311), of shoes with indistinct fastening (312-317), of wooden pattens (318-323), wooden sole of a patten (324).

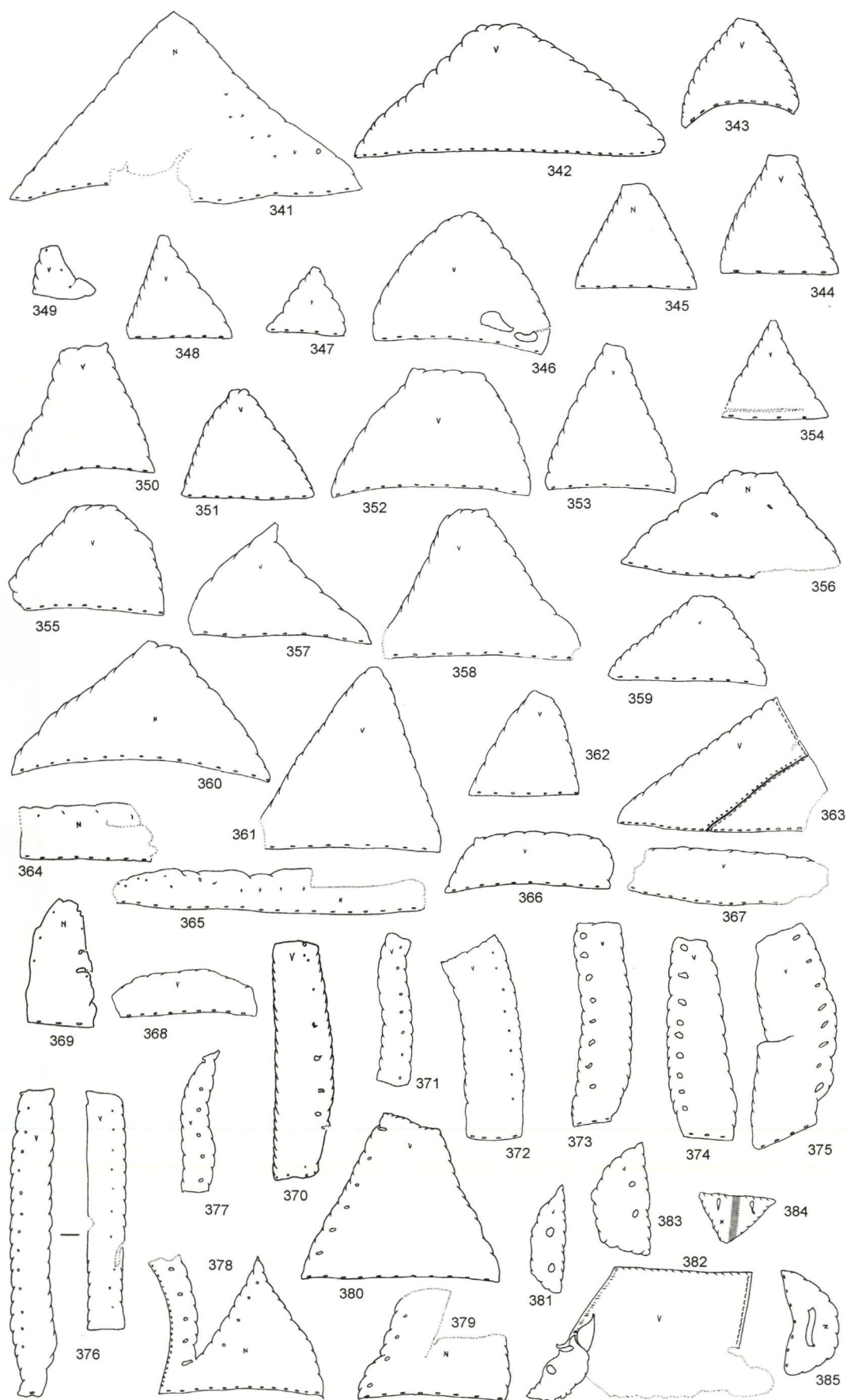
310: 3116-4; 311: 2052-3; 312: 2221-11; 313: 2221-7; 314: 2348-45; 315: 2679-2; 316: 2805-26; 317: 2840-64; 318: 790-8; 319: 2348-68; 320: 2764-23; 321: 2803-4; 322: 2840-12; 323: 5451-1

37 Bovenleer van stillegangen (325-333), zool van een stillegang (334), tussenrand (335), hielverstevingen van type 1 (336-340).

Uppers of leather pattens (325-333), cork sole of a leather patten (334), rand (335), heel-stiffeners of type 1 (336-340).

325: 2348-2; 326: 2348-19; 327: 2348-20; 328: 2573-1; 329: 2764-37; 330: 2830-3; 331: 2840-30; 332: 2840-72; 333: 2860-6; 334: 2056-74; 335: 2803-46; 336: 790-19; 337: 841-8; 338: 2241-4; 339: 2530-3; 340: 2803-64

38 Hielverstevingen van type 1 (341) en type 2 (342-363), zijverstevingen (364-368), vetergatversteving van type 1 (369-380) en type 2 (381-385).

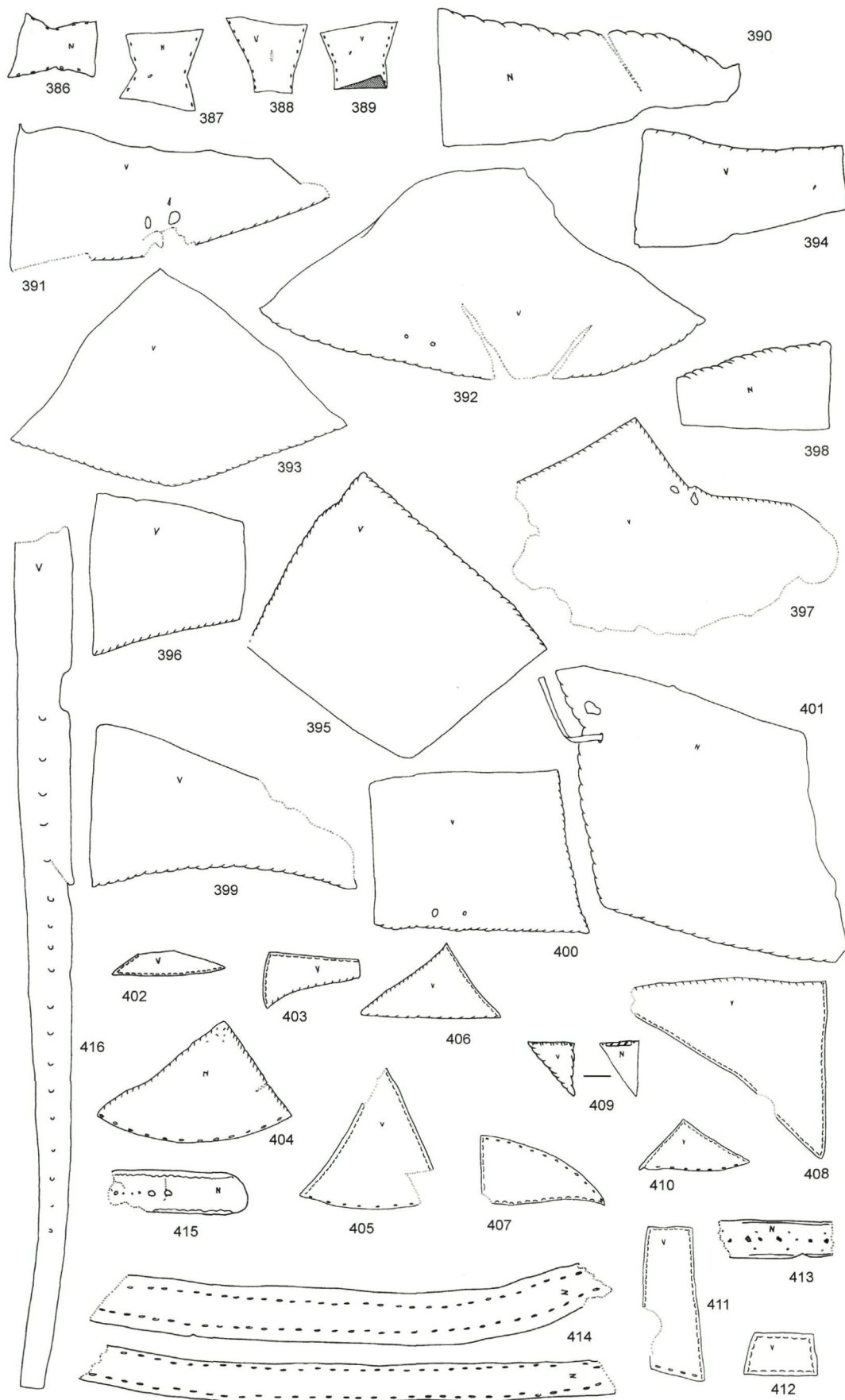
Heel-stiffeners of type 1 (341) and of type 2 (342-363), side-reinforcements (364-368), lace-hole reinforcements of type 1 (369-380) and of type 2 (381-385).

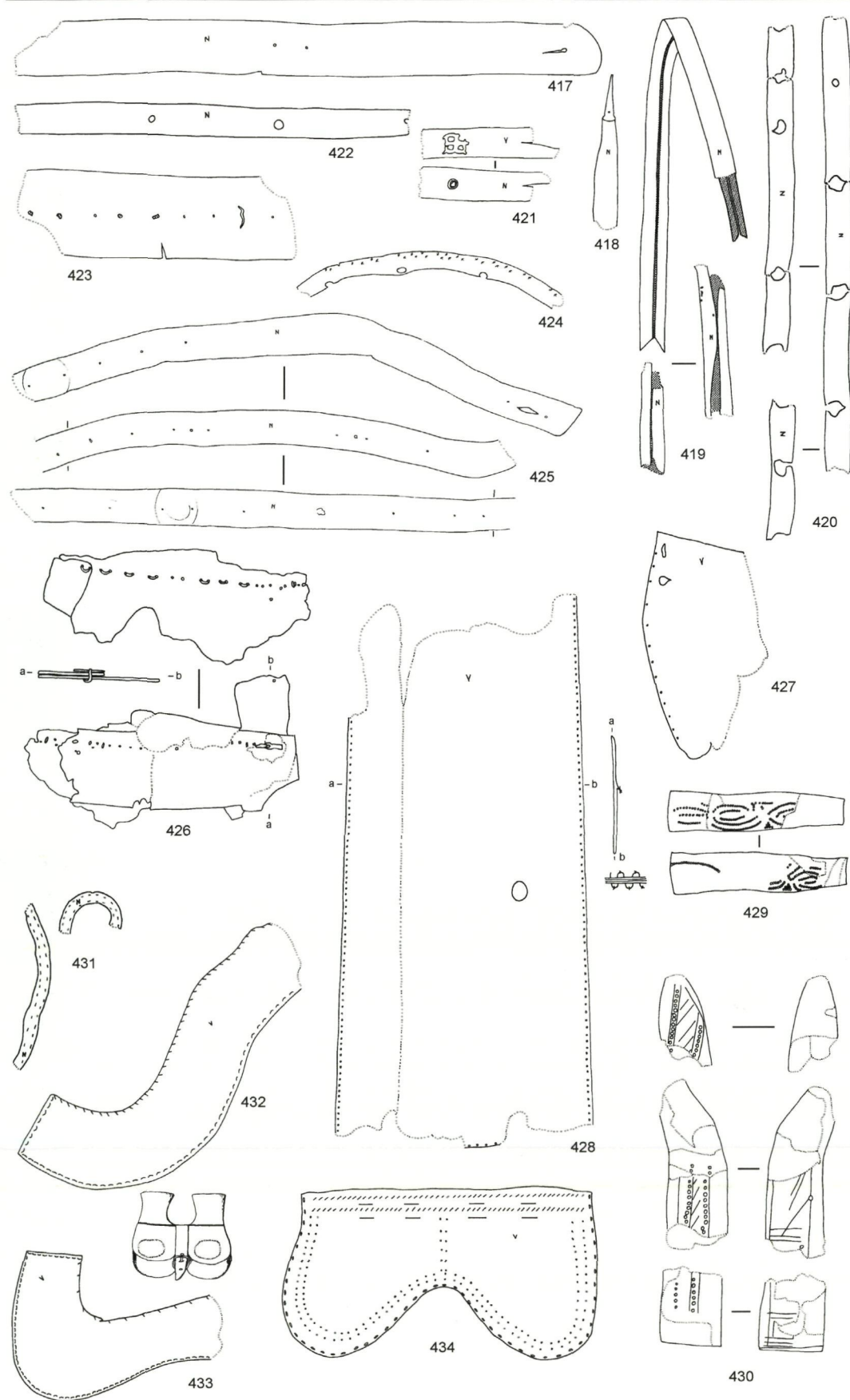
341: 2804-4; 342: 790-16; 343: 2056-53; 344: 2056-54; 345: 2685-1; 346: 2687-10; 347: 2736-2; 348: 2744-5; 349: 2764-48; 350: 2805-19; 351: 2809-17; 352: 2809-38; 353: 2821-2; 354: 2829-29; 355: 2840-11; 356: 2840-13; 357: 2840-42; 358: 2840-43; 359: 2840-44; 360: 2840-112; 361: 2857-7; 362: 2860-3; 363: 4558-1; 364: 2348-50; 366: 2860-2; 367: 5451-4; 368: 5451-5; 369: 841-9; 370: 2081-3; 371: 2767-1; 372: 2767-3; 373: 2804-5; 374: 2805-21; 375: 2806-6; 376: 2809-18; 377: 2809-35; 378: 2809-36; 379: 2847-09; 380: 2847-10; 381: 2685-5; 382: 2703-3; 383: 2840-37; 384: 2840-82; 385: 2840-114

39 *Tailleverstevingen* (386-389), *tongen van type 1* (390-393) en *type 2* (394-401), *inzetstukken* (402-412), *riemen* (413-416).

Waist reinforcements (386-389), tongues of type 1 (390-393) and of type 2 (394-401), inserts (402-412), belts (413-416).

386: 2056-69; 387: 2840-29; 388: 2840-69; 389: 2840-92; 390: 2056-48; 391: 2803-48; 392: 2840-47; 393: 2840-86; 394: 833-6; 395: 2056-49; 396: 2056-50; 397: 2684-6; 398: 2764-49; 399: 2809-21; 400: 2840-106; 401: 2840-117; 402: 790-18; 403: 2056-51; 404: 2056-55; 405: 2350-7; 406: 2685-6; 407: 2687-7; 408: 2687-8; 409: 2764-45; 410: 2803-61; 411: 4282-8; 412: 5451-7; 413: 833-5; 414: 845-5; 415: 845-6; 416: 1597-10

40 Riemen (417-425), sche-
des (426-430), gordeltas-
sen (431-434).

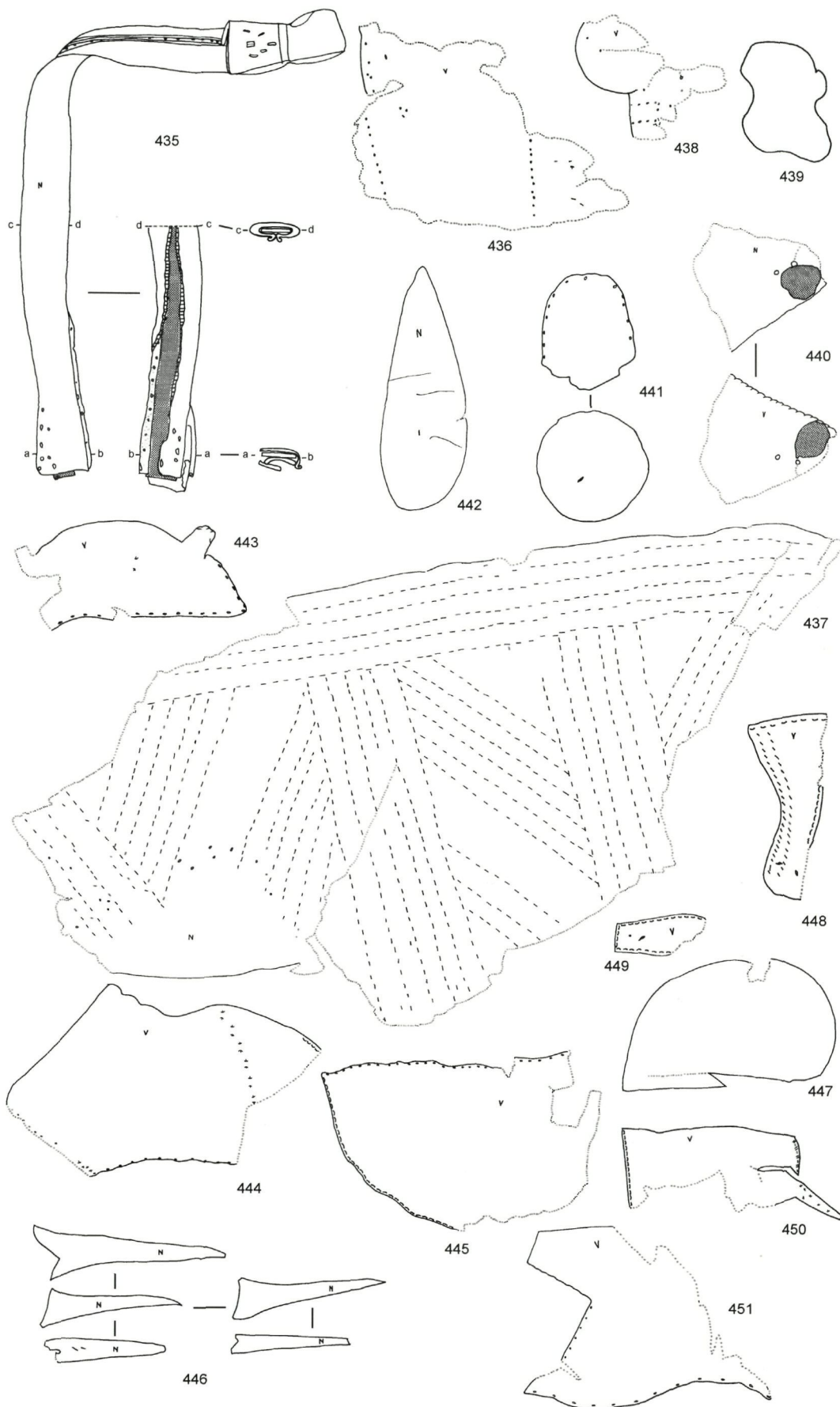
Belts (417-425), sheaths
(426-430), beltpouches
(431-434).

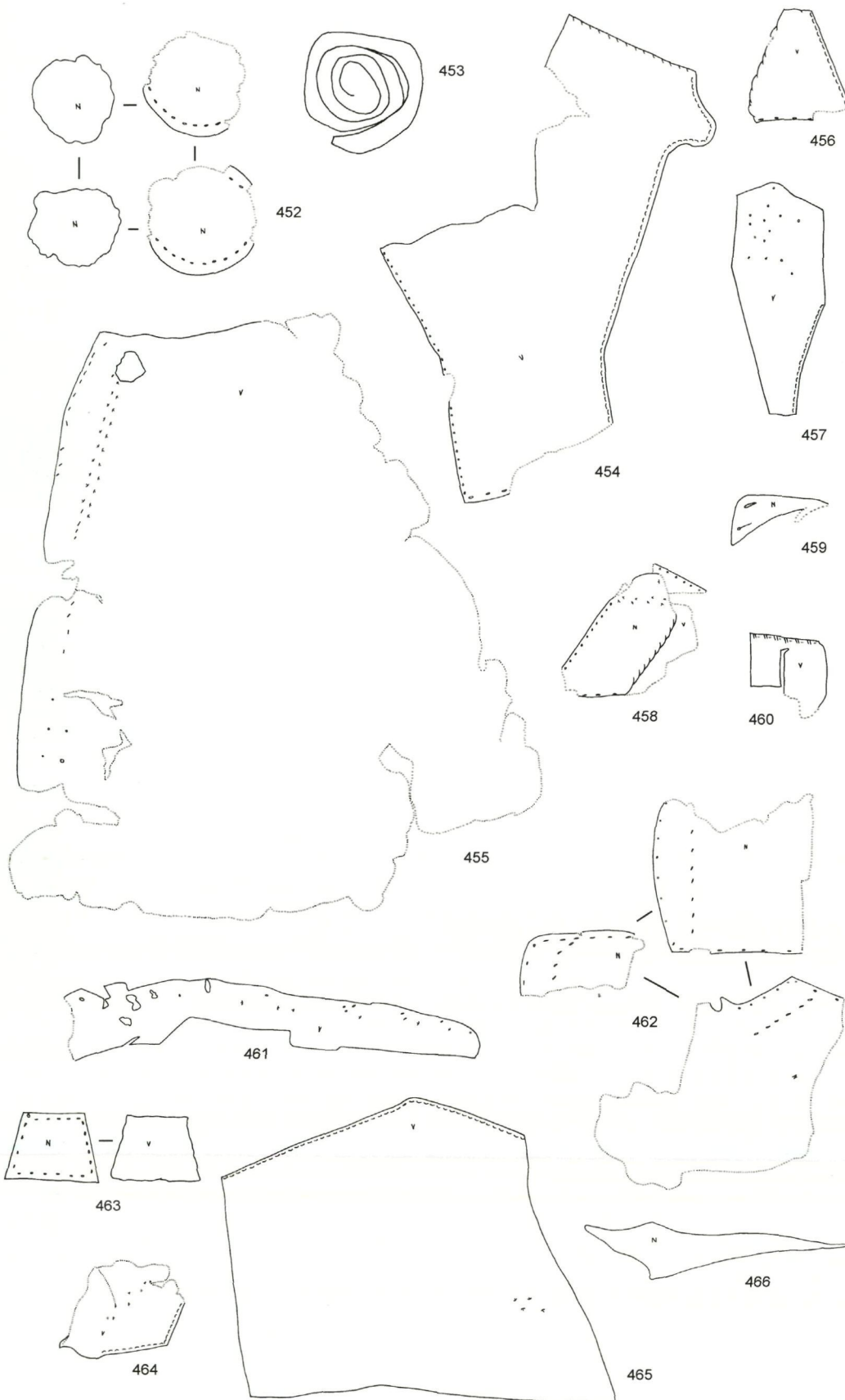
417: 2350-9; 418: 2350-
11; 419: 2744-3; 420:
2764-25; 421: 2807-1;
422: 2809-1; 423: 2829-
5; 424: 3730-2; 425:
4192-1; 426: 2056-62;
427: 2348-18; 428:
2803-36; 429: 2805-17;
430: 2834-1; 431: 845-
4; 432: 2803-6; 433:
2809-25; 434: 2809-26

41 Hengsel (435), stukken waarvan de functie niet gekend is (436-451).

Handle (435), pieces with unknown function (436-451).

435: 973-2; 436: 256-11; 437: 256-23; 438: 845-9; 439: 919-5; 440: 1892-1; 441: 2348-25; 442: 2019-1; 443: 2052-2; 444: 2056-47; 445: 2056-72; 446: 2056-58; 447: 2056-75; 448: 2159-2; 449: 2348-26; 450: 2348-44; 451: 2348-80

42 Stukken waarvan de functie niet gekend is (452-466).

Pieces with unknown function (452-466).

452: 2350-1; 453: 2530-6; 454: 2687-13; 455: 2687-14; 456: 2739-2; 457: 2743-2; 458: 2744-2; 459: 2764-30; 460: 2764-51; 461: 2803-13; 462: 2803-13; 463: 2807-6; 464: 2825-4; 465: 2829-39; 466: 4056-1

BIBLIOGRAFIE

- BARWASSER M. & GOUBITZ O. 1990: Leder, hout en textiele vondsten. In: CLEVIS H. & SMIT M. (eds.), *Verscholen in vuil, archeologische vondsten uit Kampen 1375-1925*, Kampen, 70-93.
- BITTER P. 1987: Middeleeuwse schoenen uit Zutphen, *Oud-Zutphen. Tijdschrift van de historische vereniging Zutphen*, 6.2, 44-48 en 6.4, 113-117.
- DAVIS S. 1997: Piecing together the past: footwear and other artefacts from the wreck of a 16th-century Spanish Basque galleon. In: REDKNAP M. (red.), *Artefacts from wrecks. Dated Assemblages from the Late Middle Ages to the Industrial Revolution*, Oxford Monographs 84, Oxford, 111-120.
- DE GROOTE K. & MOENS J. (met medewerking van DE SWAEF W. & PIETERS M.) 1994: De oudste stadsversterking van Aalst (prov. Oost-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen IV* (1995), 117-126.
- DE PAEPE P. & PIETERS M. 1994: Petrology and Provenance of Unworked Stone from the Medieval Fishing-Village at Raversijde (mun. of Oostende, prov. of West Flanders), *Archeologie in Vlaanderen IV* (1995), 237-251.
- D'HOLLOSY T. 1994: Leer. In: KRAUWER M. & SNIEDER F. (eds.), *Nering en vermaak. De opgraving van een 14de-eeuwse markt in Amersfoort*, Utrecht, 117-128.
- FINGERLIN I. 1995: Der Lederabfall. In: UNTERMANN M. (ed.), *Die Latrine der Augustinereremitenkloster in Freiburg im Breisgau*, Materialhefte zur Archäologie, Stuttgart, 129-265.
- GOUBITZ O. 1979: Een snipper is ook een schoen, *Westerheem* 28, 70-82.
- GOUBITZ O. 1983a: De ledervondsten. In: JANSSEN H.L. (red.), *Van Bos tot Stad, 's Hertogenbosch*, 274-283.
- GOUBITZ O. 1983b: Kinderschoen uit beerput Pletterstraat. In: VERLINDE A.D., *Archeologische kroniek van Overijssel 1982*, Overijsselse Historische bijdragen 98, 126-127.
- GOUBITZ O. 1984: The drawing and registration of archaeological footwear, *Studies in Conservation* 29/4, 187-196.
- GOUBITZ O. 1985: Een 17e-eeuwse kinderschoen. In: VERLINDE A.D., *Archeologische kroniek van Overijssel 1982-1984*, Overijsselse Historische bijdragen 100, 224-225.
- GOUBITZ O. 1986: Een schoen als bodemvondst voor het voetlicht, *Kostuum* 36, 16-19.
- GOUBITZ O. 1987a: Lederresten uit de stad Groningen: het schoeisel, *Groningse volksalmanak* 301, 147-169.
- GOUBITZ O. 1987b: Versierd schoeisel, *Kostuum*, 19-26.
- GOUBITZ O. 1988: Brugge op grote en kleine voet: laat-middeleeuws schoeisel en andere lederresten. In: DE WITTE H. (red.), *Brugge onderzocht. 10 jaar stadsarcheologisch stadsonderzoek*, Brugge, 151-159.
- GOUBITZ O. 1989a: Deventer schoeisel. In: CLEVIS H. & KOTTMAN J., *Weggegooid en teruggevonden*, Stichting Archeologie IJssel/Vechtstreek, Deventer, 70-73.
- GOUBITZ O. 1989b: Afvalstuk en modeschoen. Ledervondsten van de Oudburg, *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent* 3, 72-79.
- GOUBITZ O. 1994: Les vestiges de cuir au château de Hosdent, *Vie archéologique* 41, 72-83.
- GOUBITZ O. & KETEL A. 1992: De ledervondsten. In: BROEKHUIZEN P.H. (ed.), *Van boeren erf tot bibliotheek. Historisch, bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van het voormalig Wolters-Noordhof-Complex te Groningen*, Groningen, 475-500.
- GOUBITZ O. & TER BRUGGE J.P. 1996: Vlaardingen. Het Waagat 1990/'91. Leder, textiel, haar, touw en hoorn, *Westerheem* 45, 208-224.
- GREW F. & DE NEERGAARD M. 1988: *Shoes and pattens*, Medieval finds from excavations in London 2, Londen.
- GROENMAN-VAN WAATERINGE W. 1966: Laat-middeleeuws schoeisel. In: VAN REGTEREN ALTENA H.H. (ed.), *Stadskernonderzoek in Amsterdam (1954-1962)*, Groningen, 55-76.
- GROENMAN-VAN WAATERINGE W. 1969: Leatherwork. In: VAN REGTEREN ALTENA H.H. & ZANTKUYL H.J., *A medieval House Site in Amsterdam, Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek* 19, 250-257.
- GROENMAN-VAN WAATERINGE W. 1978: Shoe Sizes and Paleodemography?, *Helinium* 18, 184-189.
- GROENMAN-VAN WAATERINGE W. 1984: *Die Lederfunde von Haithabu*, Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu 21, Neumünster.
- GROENMAN-VAN WAATERINGE W. & KRAUWER M. 1987: Das Leder von Lübeck. Grabung Schlüsselbuden 16/ Fischstrasse 1-3, *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte* 10, 75-91.

- HOUBRECHTS D. & PIETERS M. 1995/1996: Tonnen uit Raversijde (stad Oostende, prov. West-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen V* (1999), 225-261.
- KIGHTLY C., PIETERS M., TYS D. & ERVYNCK A. 2000: *Walraversijde 1465. De bloeiperiode van een vissersdorp aan de zuidelijke Noordzeekust*, (museumgids).
- LAGERWEY-TIMMER J. 1980: Van schoenen, trippen en platijnen, *Haarlems bodemonderzoek* 12, 93-112.
- MONTEBAULT V. 1996: Etudes des cuirs. In: *Metz médiéval. Mises au jour, mise à jour* (tentoonstellingscatalogus), Metz, 153-164.
- PIETERS M. 1992: Archeologisch onderzoek te Raversijde (stad Oostende, prov. West-Vlaanderen). Interimverslag 1992, *Archeologie in Vlaanderen II* (1993), 247-264.
- PIETERS M. 1993: Laat-middeleeuwse landelijke bewoning achter de Gravejansdijk te Raversijde (stad Oostende, prov. West-Vlaanderen). Interimverslag 1993, *Archeologie in Vlaanderen III* (1994), 281-298.
- PIETERS M. (met bijdragen van BOUCHET F., ERVYNCK A. & VAN STRYDONCK M.) 1994: Een 15de-eeuwse sector van het verdwenen vissersdorp te Raversijde (stad Oostende, prov. West-Vlaanderen). Interimverslag 1994, *Archeologie in Vlaanderen IV* (1995), 219-236.
- PIETERS M. 1997: Raversijde: a late medieval fishermen's village along the Flemish coast (Belgium, Province of West-Flanders, Municipality of Ostend). In: DE BOE G. & VERHAEGHE F. (eds.), *Rural Settlements in Medieval Europe*, Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference 6 (= IAP-Rapporten 6), Zellik, 169-177.
- PIETERS M., BOUCHET F., COOREMANS B., DESENDER K., ERVYNCK A. & VAN NEER W. 1995/1996: Granaatappels, een zeeëngel en rugstreeppadden. Een greep uit de inhoud van een bakstenen beerput uit het 15de-eeuwse Raversijde (Oostende, Prov. West-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen V* (1999), 193-224.
- PIETERS M., ERVYNCK A., VAN NEER W. & VERHAEGHE F. (met een bijdrage van COOREMANS B.) 1994: Raversijde: een 15de-eeuwse kuil, een lens met platvisresten en de betekenis voor de studie van de site en haar bewoners, *Archeologie in Vlaanderen IV* (1995) 253-277.
- SARFATIJ H. 1984: Tristan op vrijersvoeten? Een bijzonder versieringsmotief op laat-middeleeuwse schoeisel uit de Lage Landen. In: *Ad fontes, opstellen aangeboden aan prof. Dr. C. Van de Kieft*, Amsterdam, 371-400.
- SCHIETECATTE L. 1998: *Laat- en postmiddeleeuws leder uit het verlaten vissersdorp 'Walraversijde' (stad Oostende; prov. West-Vlaanderen). Onderzoek van de ledervondsten uit de opgravingscampagnes 1992-1997*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KU-Leuven, 1997-1998.
- SCHNACK C. 1992: *Die mittelalterliche Schuhe aus Schleswig. Ausgrabungen Schild 1971-1975*, Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien 10, Neumünster.
- SCHNACK C. 1994: *Mittelalterliche Lederfunde aus Konstanz (Grabung Fischmarkt)*, Materialhefte zur Archäologie, Stuttgart.
- TYS D. 1996: *Een historische landschapsstudie van middeleeuws en later (Wal)Raversijde (einde 10de tot begin 17de eeuw)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling RUGent, 1995-1996.
- TYS D. 1997: Landscape and Settlement: the Development of a Medieval Village along the Flemish Coast. In: DE BOE G. & VERHAEGHE F. (eds.), *Rural Settlements in Medieval Europe*, Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference 6 (= IAP-Rapporten 6), Zellik, 157-167.
- VAN DEN BERG T. & GROENMAN-VAN WAATERINGE W. 1992: Das Leder aus dem Umfeld des Lübecker Hafens, *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte* 18, 345-364.
- VAN DE WALLE-VAN DER WOUDE T.Y. 1989: Een 14de eeuws industriecomplex te Monnickendam. Het leer. In: HEIDINGA H.A. & VAN REGTEREN ALTENA H.H., *Medemblik and Monnickendam. Aspects of medieval urbanization in northern Holland*, Amsterdam, 69-103.
- VAN DRIEL-MURRAY C. 1981: Versleten op de Breestraat: 12de eeuws leder uit Leiden, *Bodemonderzoek in Leiden*, 57-67.
- VAN DRIEL-MURRAY C. 1983: Ledervondsten van het terrein van de voormalige Hartebrugschool aan de Haarlemmerstraat in Leiden, *Bodemonderzoek in Leiden*, 181-183.
- VAN DRIEL-MURRAY C. 1988-1989: Zwaardscheden en andere vondsten uit de 14de eeuw uit de marktenroute te Leiden, *Bodemonderzoek te Leiden*, 153-202.
- VAN ROON C.J. 1991: Schoenen van de mestvaalt, *Westerheem* 40, 267-271.
- VOLKEN M. & S. 1997: Lopen op trippen. Het belang van het experiment, *Westerheem* 46.5, 12-18.